

GAZALİ'DE BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ

Kerim BARDAKCI

Yüksek Lisans Tezi

Felsefe ve Din Bilimleri Ana bilim Dalı

Prof. Dr. Osman ELMALI

2019

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

Kerim BARDAKCI

GAZÂLİ'DE BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Osman ELMALI**

ERZURUM-2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

03../05/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Gazâli'de Bilgi-Tanrı İlişkisi " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezinin/raporunun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

03.05.2019

Kerim BARDAKCI

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6- (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7- (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

F-83/00/22.12.2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Osman ELMALI danışmanlığında Kerim BARDAKCI tarafından hazırlanan bu çalışma 03 / 05 /2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Osman ELMALI

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Kemal BAKIR

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 03/05 / 2019

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

F-85/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ'NİN BİLGİ ANLAYIŞI

1.1. BİLGİ VE BİLGİ FELSEFESİ	6
1.2. GAZÂLİ'DE BİLGİ VE İLİM	13
1.3. GAZÂLİ'DE İLİM SINIFLAMALARI.....	17
1.3.1. Farz-1 Ayn olan İlimler	18
1.3.2. Farz-1 Kifâye Olan İlimler	19
1.3.3. Ahiret İlmi	19
1.3.4. Sûfilerin İlmi.....	20
1.3.5. Felsefe.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ'DE BİLGİNİN KAYNAKLARI

2.1. GAZÂLİ'NİN VARLIK GÖRÜŞÜ	22
2.2. GAZÂLİ'DE BİLGİNİN KAYNAKLARI	27
2.2.1. Duyu Organları	27
2.2.2. Ayırt Etme (temyiz).....	30
2.2.3. Akıl	31
2.2.4. Kalp.....	34
2.2.5. Ruh.....	39
2.2.6. Nefs.....	40
2.2.7. Vahiy ve Sezgi (ilham)	43
2.2.8. Rüyalar.....	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ

3.1. DUYULARIN VERDİĞİ BİLGİLERİN ELEŞTİRİSİ.....	50
3.2. AKLIN VERDİĞİ BİLGİLERİ ELEŞTİRİSİ	53
3.3. BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ	58
3.3.1. Bilginin Oluşumunda Kalbin Rolü	58
3.3.2. Bilgi'nin Oluşumu	61
3.3.3. Kalb ile Elde Edilen Bilgi'nin İspatı	71
3.3.3.1. Rüya	71
3.3.3.2. Kalp Gücü ile Yapılan İşler.....	72
3.3.4. Tanrısal Bilgi'de Nübüvvet'in Rolü	73
3.3.5. Tanrısal Bilgi'de Tasavvufun Rolü	78
3.3.6. Nübüvvet ve Tasavvuf Yolu ile Bilgi Edinme'nin İspatları.....	87
3.3.7. Gazâli'nin Diğer Felsefî Ekoller ile Filozoflar'a Etkisi ve Gazâli Felsefesi İle Benzerlik Gösteren Filozoflar.....	92
3.3.7.1. Ara Nedencilik	92
3.3.7.2. İmancılık	93
3.3.7.3. Descartes	93
3.3.7.4. Kant	94
3.3.7.5. Hume	94
3.3.7.6. Platon.....	95
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA	100
ÖZGEÇMİŞ.....	103

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GAZÂLİ'DE BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ

Kerim BARDAKCI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Osman ELMALI

2019, 103 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Osman ELMALI
Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN
Doç. Dr. Kemal BAKIR

Gazâli'nin entelektüel dünyası için bilgi çok büyük bir önem arz etmektedir. Ona göre insanoğlunun yaratılışının en önemli özelliği bilgidir. Ona göre ilim mutlu olmaktır. Bu mutluluk ise ancak Allah'ın bilinmesiyle gerçekleşir. Bu düşünceleri ile onun Felsefesinde Bilgi- Ahlak-Varlık Felsefeleri birbirleri ile ilintilidir. Bilginin birçok türlerini sıralayan filozof, bu bilgiler içerisinde kendisinden şüphe duyulmayan, kendisinin deyimiyle Yâkîni Bilgi'ye çok önem verir. Bu ilim ise kalp (sezgi/ilham) yoluyla elde edilen, Nübüvvet (Peygamberlik) ve Tasavvuf Bilgileri'dir ve bu bilgilerin kaynağı Tanrı'dır. Gazâli'ye göre tek gerçek varlık Tanrı'dır. Farklı varlık türleri Tanrı'nın uzantılarıdır, bu farklı varlık türlerine ait olan bilgiler aslında Tanrı'nın farklı varlık türünün özelliğine ait bilgilerdir. Tek varlık Tanrı olunca bütün bilgilerin kaynağı da Tek olan Tanrı oluyor. Çünkü tek olan Tanrı, varlıkları yaratınca onların bilgi elde etme kaynağı olan duyu organlarını ve aklını da yaratıyor. Dolayısıyla insanın "kendi kendine bilgi elde ettiğini" sandığı aklın ve duyu organlarının kaynağı da Tanrıdır. Ayrıca ona göre tıp ve astronomi başta olmak üzere insanın kendi başına elde edemeyeceği bütün bilgiler, peygamberlik makamından yayılırlar, bu makam da kaynağını Tanrı'dan alır. Dolayısıyla bütün bilgilerin kaynağı Tanrı'dır. Ona göre Tanrı hem gerçek varlık hem de gerçek bilginin kendisidir. Tanrı, hem kendisine ait olan bu gerçek bilginin kaynağıdır hem de bu gerçek bilgiye ulaşmanın yöntemini verendir. Onun felsefesinde bilgi'nin Tanrı ile olan ilişkisi budur.

Gazâli, aklın ve duyular'ın verdiği bilgileri reddetmemiş; tersine insandaki ilk bilgiler'in bu kaynaklar vasıtasıyla elde edildiğini söylemiştir. Fakat bu kaynaklar tarafından elde edilen bilgiler'in, kendilerinden şüphe etmeye başlamıştır. Bu metodik şüphesinin sonucunda da, kendisinden şüphe edilmesi mümkün olmayan bilgilerin, kalp ile elde edilen Tanrısal kaynaklı, nübüvvet ve tasavvuf bilgileri olduğunu söylemiştir. Bu metodik şüpheciliği ile Descartes'ın; aklın eleştirisini yapması ile Kant'ın; nedenselciliği eleştirmesi ile Hume ve Ara Nedenciler'in; bilgi'nin kaynağının Tanrı olduğunu söylemesi açısından da İmancılık (fideizm)'in öncülü olmuştur. Âlemi ikiye ayırıp ele alması açısından da Platon'un varlık anlayışı ile benzerlik göstermesine rağmen, filozofun Platon'dan etkilendiği söylenemez. Çünkü bu düalist varlık anlayışı filozofun mensubu olduğu İslâm Dini'nin varlık anlayışıdır.

Anahtar Kelimeler: Duyular, Akıl, Kalp (Sezgi/İlham), Nübüvvet, Tasavvuf, Bilgi, Tanrı, Gazâli.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****RELATION BEETWEN KNOWLEDGE AND GOD IN GHAZALİ****Kerim BARDAKCI****Advisor: Prof. Dr. Osman ELMALI****2019, pages: 103****Jüri: Prof. Dr. Osman ELMALI
Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN
Doç. Dr. Kemal BAKIR**

Knowledge is very important for Ghazali's sophisticated world. To him, knowledge is the most important feature of human beings creation. He thinks that science is being happy. This happiness is only known by knowing Allah. In his philosophy, the philosophy of Knowledge-Morals-Living Creature associate with each other. He attaches great importance to 'Yakini Information'. This science is obtained through heart (Discernment-Inspiration) and it is prophecy and Islamic Mysticism and these informations' source is God. According to Ghazali the only true creature is God. Other creature kinds are extents of God, in fact the information which belongs to these different kinds of creatures are information which belongs to features of God's different kinds of creatures. When the only creature is God, the source of the all information is the only God. Because God both creates the creatures and creates their minds and sense organs. People think that they get the information by themselves but their mind's and sense of organs 'source are God' too. According to him especially medicine and astronomy all information which people cannot get by themselves spread from Prophetic Office, and it gets the source from God. So the source of all information is God. To him, God is both true being and is the himself of the true information. God is both source of this true information which belongs himself and also God gives the method to reach the true information. This is the relation between knowledge and God in his philosophy.

Ghazali hasn't refused the informations which mind and senses, on the contrary he has said that human beings have had the first informations via these sources. But he has begun to suspect these informations which have had via these sources. At the result of his this methodical thought, he has said that the informations which cannot be suspected are the informations which have obtained by heart, the source of God and prophecy and mysticism. With his this methodical scepticism he has become the predecessor of fideism with regards to occasionalists say that the source of the information is God, he has become the predecessor of Hume with regards to he criticises causality, he has become the predecessor of Kant with he criticises mind and with his scepticism he has become the predecessor of Descartes. In spite of the fact that it is similar to Platon's conception of existence, it cannot be said that the philosopher was influenced by Platon. Because this dualistic sense of being is the understanding of the existence of the Islamic religion of the philosopher.

Key Words: Sensorys, Mind, Heart (Intuition/Inspiration), Prophethood, Mysticism, Knowledge, God, Ghazali.

ÖNSÖZ

Çalışmamızın konusu, İslâm Felsefesi'nin, en özgün filozoflarından olan "Gazâli'de Bilgi Tanrı İlişkisi"dir. Bu konuyu, çalışmamızda, akıl, duyular ve sezgi açısından inceleyeceğiz. Gazâli'nin bu konudaki görüşlerine teferruatı ile yer vererek; onun konu'yu nasıl irdelediğine değineceğiz. Böylece, onun, kendisi ve İslâm Bilgi Teorisi açısından nasıl bir özgün anlayış ortaya koyduğunu göstermeye çalışacağız.

Çok farklı alanlarda yüzlerce eser bırakan Gazâli'nin felsefesi çok farklı açılardan incelenebilme özelliği taşımaktadır. El Munküzü Mine'd Dalâl, İhyâu Ulûmi'd-Dîn ve Kimyâ-yı Saâdet başta olmak üzere birçok eserinde bilgi problemini ele alan filozof'un, bilgi'nin kaynağı'nın da Tanrı olduğunu söylemesi bizi böyle bir çalışma yapma gayreti içerisine sevk etti.

Çalışmamız'ın seyrini ise şu şekilde gerçekleştireceğiz:

Gazâli'nin bilgi anlayışını ele aldığımız Birinci Bölümde, çalışmamızın konusunun, bilginin Tanrı ile ilişkisi olması nedeniyle, ilk önce bilginin yapılan değişik tanımlarından sonra ortak bir tanımını yaparak; bilginin basit oluşumu ile ilgili bir örnek vereceğiz. Sonra da kendisine bilgiyi çalışma alanı olarak seçen, bilginin kaynağını, kapsamını, sınırlarını, değerini ölçütünü ele alıp değerlendiren, felsefenin alt dalı olan, bilgi felsefesi hakkında tartışacağız. Daha sonra da Gazâli'nin bilgi ve ilim hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

İkinci Bölüm'de, Gazâli açısından bilginin kaynağı konusunu ele alacağız. Fakat bilgi bir varlığın, var olanın bilgisi olması sebebiyle önce Gazâli'nin varlık görüşüne yer vereceğiz. Sonra onun bilginin kaynakları olarak gördüğü duyuları, akli, kalbi (ruh, nefis), rüyaları, tevâtürü, vahiy ve sezgiyi anlatacağız.

Üçüncü ve son Bölüm'de de çalışmamızın başlığı olan, bilgi-tanrı ilişkisi konusunu ele alacağız. İlk önce Gazâlinin, duyuların ve aklın verdiği bilgileri eleştirmesini ele alacağız. Sonra bilginin oluşumunda kalbin rolünü ele alarak; bilginin oluşumunu anlatacağız. Gazâli, duyular ve akıl ile elde edilen bilgilerin varlığını kabul ediyor. Fakat kendisinden şüphe edilmeyen kesin bilginin ise ancak kalp ile elde edilebileceğini belirtir. Hatta bedenini yaptığı bütün işleri yöneten organın kalp olduğunu söyler. Kalp ile elde edilen bilginin ispatını da rüyalar ile yapar.

Kalbin içinde iki pencere olduğunu, birinin bu dünyaya diğersinin ise melekût âlemine açıldığını söyler. Uykuda iken duyu organlarının yolu kapandığı için, melekût âlemine bakan ikinci pencerenin açıldığını, bu âlemde olan şeyleri ve ilerde olabilecek olayları görebildiğini söyler.

Gazâli'ye göre bilginin kaynağı kalptir. Fakat bu kalpten anlaşılması gereken, ölümlerde ve hayvanlarda da var olan, göğüs kafesinin sol tarafına yerleştirilen, canlı et kısım değil, Allah'ın tanınma, bilinme faaliyetinin gerçekleştirildiği yer olduğunu, böyle bir kalbin de kendisini günahlardan arındırmış, temiz kalp olduğunu, böyle bir kalbe sahip olan insanların ise peygamberler ve veliler olduğunu söylemesinden bahsedeceğiz. Ona göre, bütün bilgiler, kudsi peygamberlik nurundan yayılırlar. Ona göre bütün nurlar (bilgi)'ı, nübüvvet (peygamberlik) nurundan alan bir sınıf vardır ki bunların adı sufiler, diğers bir adı ile mutasavvıflardır ve yollarının adı da tasavvufur. Ona göre kalp sahipleri melekûtun sırlarını üç şekilde elde eder:

Sezgi ile yanlış yorumlanamayan rüyalarla, bazı zamanlarda da bizzat şahit olup gerçekler görülerek olayların bilgisine sahip olurlar. İşte bu sonuncu şekil ile peygamberler ve mutasavvıflar uyumadan ve ölmeden melekût âlemini görebilir ve onların bilgisine sahip olabilirler.

Gazâli'ye göre, insanın dış gözü diye tabir ettiği, duyu organları ile elde ettiği nur (bilgi)'lar ve akıl ile elde edilen nur (bilgi)'lar vardır ki bunlar bu dünyaya aittir. Bir de batın, yâni iç göz denilen ikinci bir göz vardır ki bununla da melekler âlemine ait olan nur (bilgi)'lar elde edilir. Dış gözün ışığının güneş; aklın ve iç gözün ışığının ise Kur'an ve diğers peygamberlere indirilen kutsal kitaplar olduğunu belirtir. Bu nurlar, kaynağını peygamberlik nurundan alırlar. Peygamberlik nuru da kaynağını Tanrı'dan alır. Bu şekilde olunca, bütün varlığın ve bilginin kaynağı Tanrı oluyor. İnsanın böyle bir mevkiye varabilmesi, böyle bir bilgiye sahip olması için dünyalık bütün zevklerden, nimetlerden, kalbi kirleten bütün günahlardan uzak durması gerekir. Gazâliye göre, böyle bir yolun adının tasavvuf, bu yolda gidenlerin adının da mutasavvıf, sûfi, velî olduğunu söyleyerek; onun açısından bilginin Tanrı ile olan İlişkisini de bu şekilde ortaya koymuş olacağız.

Sonra Gazâli'nin, nübüvvet ve tasavvuf yolu ile elde edilen bilgileri ispatlamasından bahsedeceğiz.

Son olarak, Gazâli'nin Batı felsefesi üzerindeki etkisine ve onun felsefesi ile benzerlik gösteren filozofların görüşlerine kısaca yer vererek; çalışmamızı bitireceğiz.

Bu çalışmaya başladığım günden beri tecrübelerini paylaşarak bana yardımcı olan, danışman hocam Sayın Prof. Dr. Osman ELMALI'ya, bizlere olan teşviki'ni ve desteğini hiç esirgemeyen hocam Sayın Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN'e teşekkürlerimi sunarım.

ERZURUM-2019

Kerim BARDAKCI

GİRİŞ

“Gazâli’de Bilgi-Tanrı İlişkisi” adlı bu çalışmamızda, Gazâli’nin felsefesinde, bilginin Tanrı ile olan ilişkisini değişik açılardan incelemeye çalışacağız. Fakat çalışmamızın girişi mahiyetinde olan bu bölümümüzde konuya hazırlayıcı olacak bilgilerin verilmesi gerektiği kanısındayız. Bunun için ilk önce onun hayatı ve geçirdiği manevi değişiklikler hakkında bilgi vermek istiyoruz. Aynı zamanda, Gazâli ve onun, Bilgi-Tanrı İlişkisi problemi ile ilgilenmemizin sebebine değinerek; konunun hangi boyutlarda, ne şekilde ele alınacağı hakkında ön bilgi vermek istiyoruz.

Gazâli’nin hayatını anlatırken başvuracağımız ilk ve en önemli kaynak “*El Münkızü Mine’d Dalâl*” adlı eseridir. Bunun yanında, İslâm Felsefesi ve İslâm Felsefesine Giriş kitaplarından da yararlanacağız.

İmâm-ı Gazâli, milâdî takvime göre 1059, hicri takvime göre 450 yılında, Tûs yakınlarında bir belde olan Gazal’da dünyaya gelmiştir.¹ Kendisine, “Gazallı” anlamında Gazâli denilmiştir diye düşünüyorum. Babasının gelir düzeyi az olmasına rağmen, Gazâli’nin ve kardeşinin iyi bir öğrenim görmelerine özen göstermişti. Gazâli, Tûs’ta başladığı öğrenim hayatını Cürcan’da devam ettirdi.²

Gazâli’nin hayatının ve fikrî mücadelelerinin oluşumunda İslâm dünyasının o zamanki durumunun etkisi bulunmaktadır. O yıllarda, İslâm dünyasına siyâsi ve fikrî bakımdan büyük bir düzensizlik hâkim idi. Bağdat’da Abbasî halifelerinin otoritesi zayıflamaya başlarken, Selçuklu Devleti’nin idâre ettiği sınırları genişleyip, otoritesi artmaya devam ediyordu. Gazâli, bu devletin büyük yöneticilerinden Tuğrul Bey’in, Alparslan’ın ve Melikşâh’ın devirlerine yetişmişti. Melikşâh’ın veziri Nizâmü’l Mülk hem girdiği savaşlardan zaferler kazanıyor, hem de o zaman dünyâda bulunan en nitelikli ilim merkezleri olan İslâm Üniversitelerini açarak bu kurumları ileri düzeyde öğrenim yerleri hâline getiriyordu. Gazâli’nin gençlik yıllarında doğuda ilginç bir adam ortaya çıkmıştı. Bu adam, Haşhaşin ekolü’nün başı Şeyhü’l-Cebel Hasan İbn Sabbah idi.

¹ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, (2. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., Ank, 1998, s. 209.

² Gazâli, *El Münkızü Mine’d Dalâl*, Çev.Salih Uçan, (1.Baskı), Kitap Dünyası Neşriyatı, İst., 1984, s. 5.

Batılılar tarafından genelde rubâileriyle bilinen Ömer Hayyam da Gazâli'nin çağdaşlarındandır.³

Mısır'ın yönetimini, güçsüz halde bulunan Şîf-Fatımî hanedanı elinde bulunduruyordu. Avrupada ise Endülüs İslâm Devleti gerilemeye başlamış halde idi. Kutsal toprakları Müslümanlardan geri almak için ilk Haçlı seferi, Gazâli'nin yaşadığı yıllarda gerçekleştirilmişti. Gazâli'nin kırkıncı yaşında Antakya ve ondan bir yıl sonra ise Kudüs, Haçlılar tarafından ele geçirilmişti.

Siyasi bakımından İslâm âlemindeki bu karışıklığa bir de fikrî bir kargaşa ekleniyordu. İslâmiyetin birliğini kaba kuvvet yoluyla savaşlarda yıkamayan iç ve dış güçler, amaçlarına halk arasında boş ve mânasız düşünceler yayarak ulaşmaya çalışıyorlardı. İslâm dininde düşünce ve îman birliği dengesini kaybetmişti. Bir yandan antik Yunan Felsefesi ile İslâm dininin iman ile ilgili ilkelerini uzlaştırmak isteyen filozoflar, diğer yandan Kur'an-ı Kerîm'in âyetlerini şüpheli ve bilinmeyen ayrıca sırlı yorumlar yapan Batınîler ve her iki sınıfa karşı Ehl-i Sünnet inancını korumak isteyen Kelâm âlimleri arasındaki çatışma, hiç bitmeyecek gibi gözüküyordu. Gazâli'nin hayatında ve eserlerinde, yaşadığı zamanının bu siyâsi ve fikrî görünüşünün büyük etkileri bulunmaktadır.⁴

Gazâli öğrenimini devam ettirmek amacıyla Nişâbur'a gitti. Devrinin en büyük âlimlerinden biri olan müctehid İmamü'l-Haremeyn Ebu'l- Maalî el- Cüveynî'nin öğrencisi oldu. Hocası öldükten sonra, Nizamü'l-Mülk tarafından Nizâmiye Medresesine atandı. Etrâfına çok sayıda öğrenci grubu toplandı. Şöhreti giderek arttı. Halk tarafından geniş bir ilgi gördü. Fakat H. 488 yılında aniden bu ünlü yaşamı bıraktı. Manevi âleminde büyükçe depremler oluştu. Yaşamında çok büyük bir kilometre taşı olan bu durum, iç dünyasında giderek artan ve ruh dinginliğini bozan bir kuşkudan kaynaklanıyordu. Bundan dolayı medresedeki ders verme görevini bıraktı ve Bağdat'tan uzaklaştı. Hayatının bundan sonraki on senesini insanlardan uzakta yaşayarak geçirdi. Geziler yapıyor ve tasavvufî bir yaşantı gerçekleştiriyordu. Önce Şam'a gitti iki sene az yiyip, az uyuyarak sürekli ibâdet ederek nefis terbiyesi ile zaman geçirdikten sonra Kudüs'e gitti.

³ Gazâli, a.g.e., s. 5-6.

⁴ Gazâli, a.g.e., s. 6.

Bağdat'a geri geldi. Eserlerinden biri olan "İhyâ"yı ders olarak vermeye başladı. Çevresine yine geniş insan topluluğundan olan dikkatli kitleler toplandı. Fakat rûhu yalnız yaşamaktan hoşlanan Gazâli bu durumdan sıkılarak Tûs'a geri döndü, orada on sene her şeyden uzak bir hayat yaşadı. Bu sırada İslâm Dünyasında karışıklık artmıştı. Sonunda Selçuklu Vezîri Fahr'ül Mülk'ün ricası ve âlimler ile aldığı karar sonunda, hak yolunu gösterme çabasına tekrar başladı. (M. 1105) Yaşamının son zamanlarına yaklaşırken doğduğu yer olan Tûs'a geri gitti. Evinin yakınlarına bir tekke, bir de medrese yaptırdı. Zamanını, hak yolunu göstermek ve Allah'a olan kulluk görevini yerine getirmekle geçiyordu. Gazâli, yaşadığı bu yerde 19 Aralık 1111 (505) yılında Hakk'ın rahmetine kavuştu.⁵

Bizim Gazâli ve onun fikir dünyasında, bilgi'nin Tanrı ile olan ilişkisi meselesi ile ilgilenmemizin sebebi nedir? Onun İslâm fikir dünyası içerisindeki yeri ve önemi nedir? Batı Felsefesine etkisi olmuş mudur?

İlmi kariyeri çok yüksek olan Gazâli, yaşadığı zamanda çok farklı ilim alanlarında kendisini kabul ettirmiş bir âlimdi. İbn Sînâ gibi genç yaşta hayata veda etmesine rağmen, çeşitli ilim alanlarında yüzlerce eser kaleme aldı. İlim alanındaki gücü ve İslâmî düşüncenin gerçekleşmesi yolunda verdiği emeklerden dolayı tabii olarak kendisinden "Huccet'ül- İslâm" diye bahsedildi.⁶

Gazâli, Aristo başta olmak üzere diğer Yunan filozoflarıyla onlardan etkilenen Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi İslâm filozoflarına yaptığı eleştirileri, orjinal İslâmî düşüncenin oluşması için harcadığı mücadelesinin neticesidir, bu durum aynı zamanda onun aslî felsefesini tanıtır. Fakat kendisinden sonra gelen İslâm dünyasının birçok filozofu, kendisinin fikirlerini savunmuş olsalar da felsefesini daha ileri bir noktaya taşıyamamışlardır.⁷

Düşünürlerin çoğu Gazâlî'nin, felsefeye bakışını yanlış yorumlayarak, onu felsefe düşmanı olarak görmüşlerdir. Gazâlî'nin, bazı felsefecilerin görüşlerini eleştirmesini, felsefeye yapılan saldırı şeklinde göstermişlerdir. Bu da, İslâm dünyasının felsefî ve aklî ilimlere olan ilgisini başka nedenlerle beraber önemini yitirmesine sebep olmuştur.⁸

⁵ Gazâli, a.g.e., s. 6-7.

⁶ Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 210.

⁷ Bayrakdar, a.g.e., s. 210.

⁸ Bayrakdar, a.g.e., s. 210.

“Gazâli, İslâm’daki felsefî düşüncenin gelişmesi kadar, hatta daha da fazla olarak İslâm tasavvufunun gelişmesine hizmet etmiştir. Denebilir ki, tasavvuf onunla birlikte yeni bir devreye girmiştir ve İslâm kültüründe adeta resmi bir hüviyet kazanmıştır.”⁹

“Gazâli’den sonra felsefenin ortadan kalktığı” ya da “gerilediği” tarzında düşünceler tamamiyle olmasa da kısmen doğru olarak kabul edilebilir. Çünkü Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü’l-Felâsife)* adlı eserinde Filozofların görüşlerini yirmi ana madde içinde ele alarak çürütmüştür.¹⁰ Bundan dolayı da “felsefenin söylecek sözü kalmadı” düşüncesi ile felsefeye olan rağbeti azalttığı söylenebilir. Gazâli, rasyonalizm’e olan aşırı güvenin yanlış olduğunu ortaya koymuştur.¹¹

Çağı’nın çok büyük bir âlimi olan, hemen hemen her konuda eser vermiş, sadece yaşadığı çağda değil şu anda da üzerinde durma, konuşma değerlendirme gerekliliği olması bizi Gazâli üzerinde çalışma yapmaya sevk etti. Onun özellikle bilgi’nin Tanrı ile olan ilgisi, alâkası, ilişkisi meselesi ile ilgilenmemizin sebebine gelince: Gazâli, -ilerde daha detaylı olarak üzerinde duracağımız gibi- bilgi meselesi ile çok fazlaca ilgilenmiş, sahip olduğu bilgilerin doğru mu yanlış mı olduğu noktasında şüpheye düşmüştür. Duyu organları ve akıl ile elde edilen bilgilerin doğruluğunu irdelemiş ve en sonunda doğru bilginin ancak kalp (sezgi/ilham) ile elde edilen bilgiler olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kalp ile bilgi edinen insanlar gurubunun ise peygamberler ve evliyâlar olduğunu ve onların bu doğru/kesin bilgilerinin kaynağının Tanrı olduğunu söylemesi bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etti.

Pekâlâ Gazâli’nin, Batı Felsefesi’ne etkisi olmuş mudur?

Hâdiseler arasında sebep-sonuç ilişkisinin olmadığı; sebep’e sebep; sonuç’a sonuç özelliğini veren bir aşkın güç vardır anlayışı, “ara nedencilik” felsefî doktrini ve İngiliz Filozofu Hume üzerinde etkisi olmuştur. Bu doktrini savunan filozoflar ve Hume’un yaptığı nedensellik eleştirisi ile Gazâli’nin *Tehâfütü’l Felâsife* eserinde yaptığı nedensellik eleştirisi birbirine benzemektedir.¹² Bilginin kaynağı olarak, vahyi, Tanrı’yi göstermesi açısından da fideizm’e etkisi olmuştur. Gazâli’nin metodik şüphesi ile

⁹ Bayrakdar, a.g.e., s. 211.

¹⁰ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı – Tehâfütü’l-Felâsife-*, (Çev.: Bekir Sadak), (1. Baskı), Ahsen Yayın., İst., 2002, s. 181-192.

¹¹ Gazâli, *El Münkız*, s. 89-90.

¹² Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 181-192.

Descartes'ın metodik şüphesi birbirine benzer olması bakımından, Descartes üzerinde etkili olmuştur, denilebilir. Gazâli gibi Descartes da, insanın beden ve ruh olmak üzere iki özellik (töz)'e sahip olduğunu söyler. Gazâli'nin, kendisi gibi aklın eleştirisini yapan Kant üzerinde de etkisi olduğu düşünülebilir. Çünkü Kant da Gazâli gibi aklın kuvvetini, kapsamını, sınırlarını acımasızca irdeler.

Hilmi Ziya Ülken ise, Gazâli'nin *El Münkızu Mine'd Dalâl* adlı eserini, Augustin'in *İtirafları*'na, Descartes'ın *Metod Üzerine Konuşması*'na, Rousseau'nun *İtirafları*'na benzettir.¹³

¹³ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, (5. Baskı), Ülken Yayın., İst., 1998, s. 112.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ’NİN BİLGİ ANLAYIŞI

1.1. BİLGİ VE BİLGİ FELSEFESİ

Çalışmamızın konusu’nun, Gazâli’de bilgi-tanrı ilişkisi olduğunu belirtmiştik. Bu konu, Gazâli’nin bilgi felsefesi ile ilgilidir. Fakat genel olarak bilginin tanımını yapmadan ve bilgiyi kendisine çalışma alanı olarak seçen, felsefenin alt disiplin alanı olan bilgi felsefesi hakkında açıklamalarda bulunmadan, genel olarak, Gazâli’nin bilgi felsefesi hakkında özel olarak da Gazâli’de bilgi-tanrı ilişkisi konusuna girmek uygun olmaz.

O halde bilgi nedir? Bilgi felsefesi nedir? Hangi problemle ilgilenir?

“Bilgi, düşünen bilinç ile düşünülen arasında kurulan ilgi, bilme fiilinin sonucunda doğrulanmış bir önermenin ifadesi. Suje-obje ilişkisi kurarak var olanlardan haberdar olma.”¹⁴

“Özne (bilen) ve nesne (bilinen) arasındaki ilişki olarak (= bilgi bağlantısı).”¹⁵

Yâni, bilme eyleminin yapıcısı, yaratıcısı konumunda bulunan öznenin, bu faaliyette pasif durumda bulunan nesne ile ilgi/ilişki/bağ kurarak onun varlığının bilgisine sahip olmasıdır.

“Bilginin elemanları suje (bilen ben), obje (bilinen nesne), bilen benin duyularla elde ettiği duyu verileri, bu verileri soyutlayarak elde edilen kavramlar, kavramlardan kurulan yargılar (hükümler, önermeler).”¹⁶

Bilgi faaliyetinin aktörlerinden olan öznenin, nesne hakkında duyu organları, akıl ve sezgi yoluyla elde ettiği verileri, düşünme faaliyeti konusu yaparak onun hakkında kavramlar üretmesi ve bu kavramlara bağlı olarak da değerlendirmelerde bulunmasına bilgi denir.

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, (7. Baskı), Akçağ Yayınları, Ank., 1997, s. 50.

¹⁵ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (6. Baskı), İnkılap Kitabevi Yayın., İst., Yayın Yılı Yok, s. 34.

¹⁶ Bolay, a.g.e., s. 51.

“Bilgi, süje ile obje arasındaki bağıdır. İki uçlu olan bu bağı bir ucunda süje, öteki ucunda ise obje bulunur.”¹⁷

“Bilgi, kısaca süje ile obje arasındaki bir dizi aktlarla oluşan bir bağıdır. Bir takım şartlar altında gerçekleşir. İki ucun karşılıklı aktivitesi söz konusudur.”¹⁸

Bilginin oluşma sürecinde özne ve nesne olmak üzere iki unsur bulunması ve bu unsurların arasında da mutlaka bir bağlantının bulunması, kurulması gerekir. Eğer bu yapılmazsa bilgi oluşmaz.

“Buna göre, insan ‘bilinç sahibi varlık’ olarak, hem dıştaki evreni hem de kendisini algılar ve kavrar. Bu kavramaya bilme denir. Bunda, bilen (süje) ile bilinen (obje) vardır. Bilgi, bu ilişkinin sonucu ortaya çıkar. Örneğin, ‘Şu gerçektir.’ dendiğinde, süje (ben) ile obje (nesne) arasında duysal bir ilişki kurulur, nesne algılanır, kavranır.”¹⁹

“Demek ki bilen (S) ile bilinen (O) arasındaki ilişki, (- şâyet bir metafor ile açıklayacak olursak-), âdetâ bir terâzinin iki kefi gibidir: Birinde ağırlık (Bilen: S) vardır, diğesinde tartılan şey (bilinen: O) mevcuttur. Bu tartı ve ilişkiden ortaya çıkan muvâzene (denkleşme)’ye bilgi adı verilir.”²⁰

“Bilgi, genellikle, ‘özne ile nesne arasındaki eylem ve etkileşim sonucu ortaya çıkan ürün’ şeklinde tanımlanmaktadır.”²¹

O halde özetlemek gerekirse bilgi, sujenin obje ile duysal, akli ya da sezgisel yollarla ilgi kurması sonucunda ortaya çıkan üründür.

Örneğin bir kişi seyahat amacıyla bir yere gitse kendisine o yörenin dünyaca ünlü meyvesini ilk defa ikram etseler, o kişi (süje) meyveyi (nesne) eline alıp, ona dokunacak; onu koklayacak; onu ağzına alıp onun tadını alacak ve o meyvenin varlığından haberdar olacaktır. O seyyah tadına baktığı meyve çok hoşuna giderek, “Çok güzelmiş, bu nedir?” diye sormuş olsa, kendisi’ne o meyveyi ikram eden yöre halkı da: “Bu besni üzümü’dür” diye cevap verince o seyyah, “besni üzümü bilgisi”ne sahip olacaktır.

¹⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, (5. Basım), Remzi Kitabevi, İst., 1992, s. 48.

¹⁸ Şahin Filiz, *İslâm Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, İnsan Yayınları, İst., Ekim 1995, s. 22.

¹⁹ S. Elibol, *Felsefeye Giriş*, (1. Baskı), Sek Yayınları, Ank., 1993, s. 1.

²⁰ Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri, Felsefeye Giriş 1*, Doğuş Yayın ve Dağıtım, İst., 1982, s. 164.

²¹ Mevlüt Uyanık, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâli Örneği*, (1. Baskı), Araştırma Yayın., Ank., Aralık 2005, s. 66.

Ya da henüz hiçbir şeyin farkında olmayan bir çocuk annesinin, babasının olmadığı bir anda gidip elini sobaya dokunup soba'da elini yakınca, sobanın elini yakan, kendisine acı, ıstırap veren bir nesne olduğu bilgisine deneme/yanılma yoluyla ulaşmış olacaktır. Bu olaydan yıllar sonra çocuk, elini yakan o nesnenin soba olduğunu büyüklerinden öğrenince “soba”nın ya da daha genel olarak “ateş”in “yakıcı bir gücü” olduğu bilgisine sahip olacaktır.

İşte, bütün bilgiler yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi ya başka insanlardan doğrudan öğrenilir. Ya da suje'nin bizzat deneme/yanılma yoluyla ya da bilimsel/felsefi/dinî kitaplardan öğrenmesi ile oluşmaktadır ve sujenin obje hakkında iyi/kötü, güzel/çirkin, soğuk/sıcak, doğru/yanlış v.b. yargıları vererek; obje hakkında bir ürün ortaya koymaktadır yâni bilgi oluşmaktadır.

İnsan, acaba sadece kendi dışındaki objelerle etkileşim yoluyla mı bilgi dediğimiz ürünü ortaya koyar? Hayır. İnsan kendi dışındaki objeleri düşünme konusu yapıp bilgi ortaya koyduğu gibi bilen (suje) olarak kendi kendini de düşünme konusu (obje) olarak ele alıp bilgi ortaya koyar. İşte bu etkinliğin sonunda ise tıp, psikoloji, sosyoloji, antropoloji, tarih gibi insani bilgiler/bilimler ortaya çıkmıştır.

“Fakat süje, obje haline getirilebilir. Nitekim insanla uğraşan bilimler, süjeyi obje haline getiriyorlar.”²²

Bilginin ne olduğu hakkında yazdıklarımız sanırım yeterli olacaktır. Şimdi bilgi felsefesinin ne olduğu konusuna değinelim.

“Bilgi kuramı (epistemoloji)’nın konusu, adından da anlaşılacağı gibi, bilgidir. Burada, bilginin doğruluğu, kökeni (kaynağı) ve sınırları sorunu ele alınır.”²³ Burada doğruluktan kastedilen, doğru bir bilginin imkânı olup olmadığı problemidir. Doğru bir bilginin imkânı problemi aşıldıktan sonra da bu bilginin nereden elde edilmesi gerektiği problemidir. Yâni doğru bilgi, akıl ile mi, tecrübe ile mi, sezgi ile mi elde edilir problemidir.

²² Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, s. 48.

²³ Elibol, *Felsefeye Giriş*, s. 19.

“Bugün yaygın olarak benimsenmiş olan bilgi kuramı adı, esaslı olarak ancak 19. Yüzyılın ortalarından bu yana kullanılmaya başlanmıştır.”²⁴

“Bu ad yanında, (formel mantığa karşıt bir şey olarak) içerikli (materyal) mantık, noetik (Grekçe; nous: bilen tin), gnesoloji (Grekçe; gnosis: tanıma, bilme), epistemoloji (Grekçe; episteme: bilgi) adları da kullanılır. Fransızca ve İngilizce konuşulan ülkelerde daha çok bu son ad yaygındır. (Fr.: epistemologie, İng.: epistemology).”²⁵

“Almancada ise bilgi kuramı (Erkenntnistheorie) adına daha çok başvurulur. Ama Almanya’da zaman zaman bilgi metafiziği (N. Hartmann, 1923) adının da geçtiği görülür.”²⁶

Farklı isimlerle ifade edilmiş olsalar da hepsi aynı anlama tekabül etmektedir. O da genel olarak bilgi problemi ile ilgileniyor, olmalarıdır.

“1- (Geniş anlamda) Bilgi olayını betimleyerek, çözümleyerek açıklayan; mantığı, ruhbilimi, toplumbilimi, tarihi, dirimbilimi, fizikötesini kuşatan-bilgi öğretisi. 2- (Dar anlamda) Bilgi eleştirisi; bir yandan bilginin özünü, ilkelerini, yapısını, kökenini, kaynağını; öte yandan bilginin yöntemini, geçerliliğini, koşullarını, olanak ve sınırlarını araştıran felsefe dalı.”²⁷

“Bilginin kaynağı ve geçerliliği üzerine akılcılık, tecrübecilik, tenkitçilik, sezgicilik gibi teoriler ileri sürüldüğü gibi, bilginin çeşitli açılardan ele alınışı açısından da realizm, idealizm gibi nazariyeler ortaya atılmıştır.”²⁸

“Bilgi kuramının görevi, bilgi fenomeninin açıklanması olarak belirlenebilir. Bu görevin içine, bilgi kavramlarının, bilginin öge, yapı ve yasallıklarının, bilgi tiplerinin, bilgi koşullarının ve bilginin oluşma sürecinin, ölçüt ve sınırlarının açıklanması girer.”²⁹

Bilgi kuramının ne olduğu ile ilgili konuştuktan sonra onun hangi problemlerle ilgilendiği konusunu ele almak istiyoruz.

²⁴ Alwin Diemer, *Bilgi Kuramı*, (*Günümüzde Felsefe Disiplinleri* kitabı’nın içinde), (Çev.: Doğan Özlem), 1.Baskı, Ara Yayın., İst., 1990, s. 153.

²⁵ Diemer a.g.e., s. 153.

²⁶ Diemer a.g.e., s. 153.

²⁷ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 35.

²⁸ Bolay, *Felsefi Terimler ve Doktrinler Sözlüğü*, s. 51-52.

²⁹ Diemer, *Bilgi Kuramı*, (*Günümüzde Felsefe Disiplinleri* Kitabı’nın içinde) s. 157-158.

“Şimdi o halde bilgi teorisi'nin ilk sorusu bilginin mümkün olup olmadığı sorusudur.”³⁰

“Bu soruya olumlu cevap verenler genellikle felsefe tarihinde 'dogmatik filozoflar' olarak adlandırılırlar.”³¹ Doğru bilginin imkânının var olduğunu söyleyenlerin, felsefi literatürdeki adı dogmatizm, bu ekolü savunanların adı da dogmatiklerdir.

“Bilginin mümkün olmadığını düşünenlere ise genel olarak felsefe tarihinde 'şüpheciler' veya 'septikler' denir. Bu tür bir görüşü savunmanın felsefi adı ise 'şüphecilik' veya 'septisizm'dir.”³²

Bilgi kuramının ikinci sorunu, bilginin kaynağı problemidir.

“Acaba bilginin elde edilmesinde genel olarak zihnin payı mı önemlidir, yoksa zihnin dışardan, çevreden aldıkları mı?”³³

Bilginin oluşumunda aklın rolünün daha fazla olduğunu söyleyenlere akılcılar (rasyonalistler), duyu organları ile elde edilen verilerin daha fazla olduğunu söyleyenlere ise deneyimciler (ampiristler) denir.³⁴

“Akılcı filozofların örnekleri olarak Platon, İbni Sina, Descartes, Spinoza, Leibniz vb ni, deneyci filozofların klasik temsilcileri olarak da Yunan dünyasında Epikuros, çağdaş Batı dünyasında J. Locke, D. Hume, Condillac, A. Comte vb. ni verebiliriz.”³⁵

Felsefe Tarihinde doğru bilginin elde edilmesinde aklın ve deneyimlerin yetersiz olduğunu, insanda bu iki alandan daha farklı bir üstün özellik olduğunu, bunun adının ise sezgi olduğunu söyleyen filozoflar da bulunmaktadır.³⁶

“Bu bilgi vasıtası yani sezgi eşyayı, tabiatı parçalamadan, bölmelere (kompartıman) ayırmadan bütün olarak kavrar.”³⁷

“Sezgililere göre sezgi, insanı 'doğrudan bir sezgi ve araçsız bir kavrayış'la eşyanın bilgisine vakıf kılan üstün bir yetidir.”³⁸

³⁰ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, (3. Baskı), Vadi Yayın., Ank., 1998, s. 28.

³¹ Arslan, a.g.e., s. 28.

³² Arslan, a.g.e., s. 28-29.

³³ Arslan, a.g.e., s. 29.

³⁴ Arslan, a.g.e., s. 30.

³⁵ Arslan, a.g.e., s. 30.

³⁶ Arslan, a.g.e., s. 29-30.

³⁷ Bolay, *Felsefi Terimler ve Doktrinler Sözlüğü*, s. 407.

³⁸ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 30.

Sezgisel bilgi, kendiliğinden, bir anda ve sadece kişiye özgü olarak gerçekleşen bir bilme faaliyeti ve bilgi kaynağıdır.

“Felsefe tarihinde Yunan dünyasında Plotinus, İslam dünyasında Gazali ve diğer İslam mistikleri veya tasavvufçuları, Batı felsefesinde Bergson, sezgiciliğin önemli temsilcileri arasındadır.”³⁹

Bundan sonra ise bilgi kuramının tarihi üzerinde konuşmak gerekmektedir, diye düşünmekteyiz.

Bilgi problemi, felsefenin alt disiplin dalı olan epistemoloji olarak bağımsız bir uğraş alanı olmadan evvel de filozoflar bu problem ile uğraşmışlardır.⁴⁰

Eski Çağ Yunan Felsefesinden beri filozoflarca üzerinde önemle durulan bu disiplin ilk olarak Platon tarafından belli başlı meseleleri ele alınarak sistemleştirilmiştir. Bağımsız bir disiplin dalı olarak da ilk önce 19. Yüzyılda söylenmeye başlanmış ve bilgi teorisi adı verilmiştir. Problemleri, John Locke tarafından daha düzenli bir şekilde ele alınarak çalışılmıştır.⁴¹

“Yaklaşık olarak bilgi bilimi etrafındaki sistematik araştırma ve incelemeler Avrupa kıtasında Leibniz (1646-1716), İngiltere’de John Locke (1632-1704) tarafından başlatıldı ve böylece felsefi ilimlerin bağımsız bir dalı olarak resmen şekillendi. Kant, bilginin değerliliğini ve aklın gücünü felsefenin en önemli görevi olarak değerlendirdi ve bilgi bilimi konularının önemi üzerinde çok fazlaca durdu.”⁴²

“Bilgi kuramını da içerecek biçimde 'bilgi felsefesi' tarihinde üç büyük evre ayırt edilebilir: Birinci evre eleştiri öncesi dönem olarak Avrupa felsefesinin başlangıcından Yeniçağ başlarına kadar uzanır. Bilgi problemi üzerine tartışmaların başlangıcında Parmenides bulunur. Onun suje-obje ilişkisi modeli ('Parmenides modeli'), ana çizgileriyle günümüze kadar geçerli kalmıştır ve hatta günümüzdeki tartışmalar için bile ana modeli oluşturmaktadır.”⁴³

³⁹ Arslan, a.g.e., s. 30.

⁴⁰ Fritz Heinemann, *Bilgi Kuramı, (Günümüzde Felsefe Disiplinleri kitabı'nın içinde)*, s. 171.

⁴¹ Filiz, *İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, s. 22.

⁴² Muhsin Gerviyani, *İslam Felsefesine Giriş, Bilgi ve Varlık*, (Çev.: Hasan Almas), Birey Yayıncılık, İst., Haziran 1998, s. 68-69.

⁴³ Diemer, *Bilgi Kuramı, (Günümüzde Felsefe Disiplinleri kitabı'nın içinde)*, s. 158.

“Bu model daha sonraki çağlarda hep tasarımlanır; özellikle Platon, Aristoteles, Thomas ve Descartes'ta. Modelde önceleri daha çok objeye ağırlık verilir. Tüm bilginin taşıyıcısı objedir ve objeyi bilme, objenin kendi başımalığına göre ikincil bir olaydır (realizm).”⁴⁴

“Kuşkusuz zaman zaman bilginin subjektifliğine, dolayısıyla sujeye dayanıldığı da olur. Örneğin sofistler (Protagoras: “İnsan her şeyin ölçüsüdür”, “insan-ölçüt-homo mensura- ilkesi”) gibi. Skolastikte de, tüm bilginin “bilen süjenin ölçütleri”ne göre oluştuğuna işaret edildiğini görürüz.”⁴⁵

Felsefe Tarihinde ilk defa Descartes tarafından, felsefeye yeni bir bakış açısı kazandırılır. Filozofun o çok meşhur: “düşünüyorum o halde varım” cümlesi, bütün bilgilerin öznenen başlanarak elde edinileceğini söyler.⁴⁶

Bilgi felsefesi tarihinin ikinci evresi ise J. Locke ile başlar:

“İngiliz filozofu J. Locke ile birlikte, genel anlamda özgül bir bilgi kuramı ve bilgi eleştirisi dönemi başlamıştır.”⁴⁷

Bilgi felsefesinin ne ile uğraşması ile ilgili vazifelerini en güzel bir şekilde ilk kez dile getiren J. Locke olmuştur. Bilgi felsefesinin daha önceden ilgilendiği metafiziksel problemler bırakılmış, özellikle 19. Yüzyılda bilgi felsefesinde pozitivist yönde kuvvetli bir hareketlenme oluşmaya başlamıştır.⁴⁸

“Son evre ise, 20. Yüzyılda yaşanmakta ve bu dönemi özellikle fenomenoloji ve içlerinde özellikle “analitik felsefe” olmak üzere çeşitli neopozitivist akımlar karakterize etmektedir.”⁴⁹

“Üçüncü dönem çeşitli öğelerle karakterize olur. Genel olarak belirtmek gerekirse, 20. Yüzyılda bilgi koşulları üzerinde olduğu kadar bizzat bilgi kuramı üzerine de bir refleksiyona rastlanmakta ve öbür yandan bilgi kuramının ele aldığı konularda gitgide artan bir genişleme görülmektedir.”⁵⁰

⁴⁴ Diemer, a.g.e., s. 159.

⁴⁵ Diemer, a.g.e., s. 159.

⁴⁶ Diemer, a.g.e., s. 159.

⁴⁷ Diemer, a.g.e., s. 158.

⁴⁸ Diemer, a.g.e., s. 159-160.

⁴⁹ Diemer, a.g.e., s. 158.

⁵⁰ Diemer, a.g.e., s. 160.

Bilgi Kuramının başlıca soru ve sorunlarından ve felsefe tarihinde geçirdiği aşamalardan da bahsettik. Fakat çalışmamızın konusu olan Gazâli bu soru ve sorunlarla uğraşmakta mıdır? Gazâli'nin bilgi felsefesi nasıldır? Ya da Gazâli bilgi ile Tanrı arasında nasıl bir irtibat kurmaktadır? Kitaplarını incelediğimizde onun İlim, ilmin mahiyeti, hakiki bilgi nedir, ona nasıl ulaşılır? Hakiki bilgiye ulaşmada şüphenin rolü nedir? Doğru bilgiyi bulmada Tanrı'nın, Peygamberlik Makamı'nın ve İslam Dini'nin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in rolü var mıdır? Varsa ne kadardır ve nasıldır? Soru ve sorunları ile ilgilendiğini, hatta bunları çözenin onun açısından hayatının en anlamlı bir işi olduğunu tespit etmekteyiz.

Bu şekilde de çalışmamızın taslağı ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bundan sonra ilk olarak onun bilgi- ilim tanımlamasının ne olduğunu açıklamaya çalışalım.

1.2. GAZÂLİ'DE BİLGİ VE İLİM

“Doğruluğu, ya subjektif veya objektif olarak deneylenmiş ve dinde apaçık bildirilmiş şüpheden uzak her türlü veri, Gazâli'ye göre bilgidir. O halde bilgi karakter itibariyle, ister insan ve kuvvelerinin mahsulü (kesbi) olsun, ister dinî (vehbi) olsun, insan aklının tasavvur kuvvesinin kabul ettiği bir veridir.”⁵¹

“Bilmiş ol ki ilim; nefs-i nâtıka-i mutmainne'nin, -eğer müfred ise- eşyanın hakikatlerini ve maddelerden mücerred suretlerini dış varlıkları, nitelik ve nicelikleri, cevher ve zatları itibariyle tasavvur etmesidir. Bilen; kuşatıcı, idrak ve tasavvur edici olan; bilinen ise, bilgisi nefse nakşolunan nesnenin zatıdır.”⁵²

Günümüz Türkçesi ile ifâde etmek gerekirse: Bilmiş ol ki; nefis ile tatmin olan ruhun, -eğer tek ise- eşyanın gerçeklerini ve maddelerden nicelik ve nitelikleri, cevher ve zatları ile düşünmesidir. Bilen; bilgiye tam manasıyla hâkim olan, o bilgi hakkında söz söyleyecek kadar donanıma sahip olan; bilinen ise nefse önceden verilen, yüklenen nesnenin idrak edilebilinen halidir.

⁵¹ Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 213-214.

⁵² Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık (Eyyühe'l- Veled- Ledünni İlim Risalesi- Mişkâtü'l Envar)*, Çev. A.Cüneyd Köksal, (1. Baskı), Sufi Kitap Timaş Yayın., İst., 2007 s. 43.

“İnsanoğlu’nun özelliği ve hususiyeti, ilim ve hikmettir. İlim çeşitlerinin en şereflişi Allah, Allah’ın sıfatları ve fiillerinin ilmidir.”⁵³

“Hiç kuşku yok ki bilgiye konu olanların en faziletlisi, en yücesi, en şereflişi ve en ulusu Sâni, Yaratıcı, Hak ve Tek olan Allah’tır. O’nunla ilgili ilim ve tevhid ilmi de ilimlerin en faziletlisi, en yücesi ve en mükemmelidir.”⁵⁴

Gazâli’ye göre insanoğlunun olgunluğu ilim ile bitirilir. İnsanoğlunun mutlu, büyük, kusursuz huzuru ancak olgunluğuna bağlıdır. Bundan dolayı beden nefsin taşıyıcısıdır. İlmin bulunduğu yer nefistir. İnsanın amacı ilim sahibi olmaktır. Bu amaç insanoğlunun yaratılışının en önemli özelliklerindedir.⁵⁵

“Allah’ın huzuruna ancak ilimle gidilir.”⁵⁶

“Dünya ve ahiret saâdetinin anahtarı ilimdir.”⁵⁷

Gazâli’ye göre ilim mutlu olmaktır. İnsanı mutlu eden ilim ise Allah’ı bilmek’tir.

Gazâli’ye göre kalbin işi mutluluğu aramaktır. Onun mutluluğu Allah’ı bilmektir bu da ancak Allah’ın yarattığı bütün âlemi bilmekle gerçekleşir.⁵⁸

Görüldüğü üzere Gazâli, mutlu olmayı bilmeye; mutlu eden ilmi ise esas olan varlığın, yâni Allah’ın bilinmesine bağladığından dolayı Gazâli’nin felsefesinde, bilgi-ahlak-varlık felsefeleri iç içe geçmiş durumdadır.

“Bil ki, ilim ve ibadetten başka (dünyevi) işler batıldır, hayır yoktur ve fayda temin edilmeyen boş bir şeydir.”⁵⁹

“Peygamberlerin ve bütün meleklerin şerefi ilminden gelmektedir. Atların bile zeki olanı, uyuşuk olanından daha faziletlidir. Öyle ise ilim, hiçbir meziyete kıyas edilmeksizin tek başına faziletin esasıdır.”⁶⁰

Pekâlâ fazilet nedir?

⁵³ Gazâli, *Gazâli, İhyâu ‘Ulûmi’ d-Din*, (III. Cilt), Çev. Mehmed A. Müftüoğlu, yeniden tetkik ve tashih eden A. Fikri Yavuz, Tuğra Neşriyat, İst., Yayın yılı Yok, s. 19.

⁵⁴ Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 43.

⁵⁵ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 20.

⁵⁶ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 41.

⁵⁷ Gazâli, a.g.e., s. 41.

⁵⁸ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), Çev. A. Fârûk Meyân, Bedir Yayınevi, İst., 1969, s. 28.

⁵⁹ Gazâli, *Âbidler Yolu*, (Çev. M. Sadi Çöğenli – Ali Bayram), Özdemir Basımevi, İst., 1980 s. 20.

⁶⁰ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 40.

“Fazilet sözü, ‘fazl’ kökünden gelir. Ziyadelik, fazlalık ve üstünlük mânalarını taşır. İki şey bir işte ortak oldukları zaman, birinin payı diğerinden biraz daha az olunca öbürü için: ‘Bu şey, ortağından daha faziletli oldu,’ denilir. İşte bu ziyadelik o şeyin kemâlidir.”⁶¹

Gazâli’ye göre ilim insanı Allah’a ulaştıran, onu meleklerin seviyesine ulaştıran, belirlenen ve yüksek özelliklere sahip topluluk ile aynı seviyeye gelmesini sağlayan ayırt edici bir unsurdur.⁶²

Gazâli ilim, âlim ve malûm’un tanımlamasını ise şu şekilde yapar:

“Binâenaleyh âlim, kendisinde eşyanın hakikatlerinin misâli vâki olan kalbden ibârettir. Malûm ise, şeylerin hakikatinden ibarettir. İlim ise, o misâlin aynada hâsıl olmasından ibarettir.”⁶³

Yâni Gazâliye göre malûm, bilgi konusu olan varlıklardır. Âlim, bu varlıkların bilgisine sahip olandır. İlim ise varlıkların örneğinin âlimin kalbinde gerçekleşmesidir.

“Nasıl ki, meselâ kabzedip tutmak, el gibi bir tutucuyu, kılıç gibi bir tutulanı, kılıcın elde hâsıl olmasıyla, kılıç ile el arasındaki bitişmeyi -ki, ona kabz ismi verilir.- istiyorsa, öylece malûmun misalinin kalbe vâsıl olmasına ilim ismi verilir.”⁶⁴

Bir bilme edimi, bilen, bilinen ve bu bilinenin kalpte örneğinin gerçekleşmesinden ibârettir.

“İlim, insanlara dünyada izzet, saâdet, hâkimiyet, sultanlara nüfuz edip onları idare etme gibi itibar kazandırır. Hattâ kalbleri taştan daha katı ve ahmak kimseler de, kendilerini âlimlere hürmet etmeye zorlarlar. Çünkü insanların yaratılışında bu vasıf vardır.”⁶⁵

İlim, insanlara bu dünyada üstün dereceler, mutluluk, başkalarına hâkim olma, yöneticilere sözünü dinletip, onları yönetme gibi birçok özellikler kazandırır.

⁶¹ Gazâli, a.g.e., s. 40.

⁶² Gazâli, a.g.e., s. 41.

⁶³ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt) s. 27.

⁶⁴ Gazâli, a.g.e., s. 27.

⁶⁵ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 41.

“Şunu da söyleyebiliriz ki, hayvanlar bile, insanların kendilerinden daha üstün olduğunu sezdikleri için insanlara yaltaklanır ve onlardan yardım isterler. İnsanlara korku ile karışık bir hürmet hissi ile bakarlar. İşte ilmin mutlak mânada fazileti budur.”⁶⁶

Buraya kadar anlattıklarımızdan hareketle Gazâli, İlim derken bazen bilgiyi bazen de belli bir ilim türünü kastetmektedir. Fakat ona göre ilim, Allah’a ulaştırın, meleklerin derecesine varmayı sağlayan şey olduğundan, ilim derken onun, dini ilimleri kastettiği sonucuna ulaşmaktayız. Böyle bir amaca ulaşmak için de bilginin, amele/eyleme/pratiğe geçirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktayız.

“İnsanların maksad ve gayesi dünyadan ibarettir. Din de ancak bu dünyada uygulandığı zaman mevcut olur. Çünkü bu dünya âhiretin tarlasıdır. Dünyayı bir vasıta ve bir konak yeri kabul edenler için, bu dünya hayatı âhirete götüren yolun başlangıcıdır.”⁶⁷

Yâni ona göre ilim öyle bir ilim olacak ki kişinin hem bu dünyasını kurtaracak hem de âhiretini kurtaracak. Buradan da onun, faydacı bir bilgi ve ahlak felsefesine sahip olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

“İlimler içinde en müstesna mevkiye sahip olan ilim gerek sağladığı faydalar gerekse kesin sonuçları itibariyle din ilmi, yani Allah’a götüren ilimdir. Ondan sonra da bu ilme yardımcı olan ilimler gelir. Fıkıh ilmi gibi.”⁶⁸

Gazâli’ye göre Âhîret mutluluğuna ulaşmanın yolu nefsi aşırı arzulardan uzak tutmak, aldatıcı dünya yurdundan uzaklaşmak, dünyaya ait ne varsa hepsinden yüz çevirip, Allah’a doğru yönelmekle gerçekleşir.⁶⁹

Gazâli’ye göre Allah’ın yoluna varan/ulaşan insan grubu, tutumları en güzel olan, yolları en doğru olan, ahlâkları en temiz olan sadece sufilerdir. Bunun sebebi ise onların görünen ya da görünmeyen bütün davranışlarının kaynağının nübüvvet (peygamberlik) makamı olmasıdır.⁷⁰

Bundan sonra Gazâli’nin, ilimleri sınıflandırma şekline geçebiliriz.

⁶⁶ Gazâli, a.g.e., s. 41.

⁶⁷ Gazâli, a.g.e., s. 41.

⁶⁸ Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, (Çev.: Abdullah Aydın), Aydın Yayınevi, İst., 1971, s. 297.

⁶⁹ Gazâli, *El Münkız*, s. 138.

⁷⁰ Gazâli, a.g.e., s. 141.

1.3. GAZÂLÎ'DE İLİM SINIFLAMALARI

Gazâli eserlerinde iki tür bilgiden söz etmektedir:

Duyular yoluyla edinilen (mahsusat) ve akıl yoluyla edinilen, zaruri akıl ilkeleri (zaruriyat).⁷¹

Duyu organları ile elde edilen bilgiler: ısı, ışık, sesler, renkler, sertlik-yumuşaklık, tadlar. (tuzlu-tuzsuz, ekşi-tatlı v.b.)

Akıl ile elde edilen bilgiler: İki kere iki eşittir dört eder; beş, yediden küçüktür; otuz, yirmiden büyüktür. Bir şey ya vardır, ya da yoktur, bir şey aynı anda hem var hem yok olamaz, yâni üçüncü hâlin imkânsızlığı gibi matematiğin ve mantığın bilgileri bu türden bilgilerdir.

Gazâli ileride de anlatacağımız gibi bu iki tür bilgiden uzun uzun bahseder. Bu bilgilerin nasıl oluştuğundan, bu bilgilere güvenilip güvenilmeyeceğinden, kendisinin bir ömür boyunca aradığı yâkini bilgiyi verip veremeyeceğinden ve yâkini bilgiyi, hangi bilgi türünden elde edebileceğinden ayrıntılı olarak bahsedeceğiz.

Gazâli başka bir kitabında ise pratik ve teorik olmak üzere iki tür bilgiden bahseder:

“Hikmet ilmi iki kısma ayrılmaktadır:

1. Eylemlerimizin durumlarını kendisiyle öğrendiğimiz ve pratik ilim diye isimlendirilen, hikmet ilmi. Bu ilmin faydası; dünya işlerimizin kendisiyle düzene girdiği, ahiret beklentilerimizin doğrulandığı fiillerin niteliklerinin açığa çıkmasıdır.
2. Bütün varlıkların mahiyetlerinin bir düzen içerisinde nefiste meydana gelmesini sağlayan ve varlıkların mahiyetlerini kendisiyle öğrendiğimiz hikmet ilmi; aynada görünen resim gibi. Bu ilim teorik ilim diye isimlendirilir.”⁷²

⁷¹ Gazâli, a.g.e., s. 88.

⁷² Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri- Makasid El-Felasife*, (Çev.: Cemaleddin Erdemci), (1. Baskı), Vadi Yayın., Ank., 2001 s. 108.

Gazâli, pratik ilmi: yönetim bilimi, ev yönetimi bilimi, ahlak ilmi olarak üçe ayırmaktadır. Aynı şekilde teorik ilimleri de metafizik, matematik, tabiat bilimi ve aşağı ilim olmak üzere üçe ayırmaktadır.⁷³

Gazâli bir de yâkini bilgiden bahseder:

“Kesin bilgi (ilm-i yakın) bilgi konusu şeyin şüphe izi taşımayacak şekilde belirmesi ve bu belirişin hiçbir yanığı ve vehim ihtimali taşıması, hatta insanın içinden böyle bir ihtimalin asla geçmemesidir.”⁷⁴

Gazâli, İlmelyakîn ile aynelyakîn arasındaki farkı ise şu şekilde açıklar:

1. “İlmelyakîn, peygamberlikleri sebebiyle peygambere âittir. Aynelyakîn ise meleklerle âittir. Çünkü onlar cenneti, cehennemi, levh-i mahfuz’u, kalemi, arş’ı ve kürsî’yi aynen görürler ve müşâhade ederler.
2. İlmelyakîn, diriler için, Aynelyakîn ise ölümler içindir. Çünkü diriler, insanların öldüğünü ve ölümlerin de kabirlerde bulduklarını bilirler. Fakat kabirde ne halde olduklarını bilmezler. Halbuki ölümler, kabirleri aynen bilirler ve müşâhade ederler ki, kabirler ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.
3. İlmelyâkin kıyâmeti bilmektir. Aynelyâkin ise kıyâmeti ve kıyâmetin dehşetini aynen görmek ve müşâhade etmektir.
4. İlmelyâkin, cenneti ve cehennemi bilmektir. Aynelyâkin ise bunları aynen görmek ve müşâhade etmektir.”⁷⁵

Gazâli bu ilim sınıflaması’ndan ayrı olarak kendine has uslûbuyla, çeşitli ölçütlere göre ilim sınıflamaları yapmaktadır. Şimdi bunlara değineceğiz:

1.3.1. Farz-ı Ayn olan İlimler

“Her âlim, meşgul olduğu ve yayılmasını istediği ilmin farz-ı ayn olduğunu ileri sürmüştür. Meselâ kelâm ilmi ile uğraşan âlimler, kelâm ilminin herkese farz olduğunu söylerler; çünkü bu ilimle Allah’ın zât ve sıfatları bilinir.”⁷⁶

⁷³ Gazâli, a.g.e., s. 108-109.

⁷⁴ Gazâli, *El Münkız*, s. 87.

⁷⁵ Gazâli, *İlahi Nizam*, (Çev.: Yaman Arıkan), Uyanış Yayınevi, İst., 1982 s. 359.

⁷⁶ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 44.

Gazâli ise farz olan ilmi şu şekilde açıklar:

“İlim Muamele ve Mükâşefe ilmi diye ikiye ayrılır. Müslümana farz olan, yalnızca Muamale ilmidir. Her mükellef müslümanın yapmak zorunda olduğu işler üç kısma ayrılır: 1. İtikadla, imanla ilgili şeyler, 2. Yapılması gereken işler, 3. Yapılmaması gereken işler.”⁷⁷

1.3.2. Farz-ı Kifâye Olan İlimler

Bu başlıkta yer alan ilimleri ise Şer’i ilimler ve Şer’i olmayan ilimler olmak üzere iki ana gruba ayırır. Şer’i ilimleri kendi arasında dört’e; Şer’i olmayan ilimleri de kendi arasında üç’e ayırır ve açıklamalarını yapar.⁷⁸

1.3.3. Ahiret İlimi

a) Mükâşefe İlimi

“Bu mükâşefe ilmi, sıddıkların ve Allah’ın rahmetine yakın bulunanların ilmidir. Bu ilim, ancak kalb temizlenip bütün kötü sıfatlardan arındığı ve nura döndüğü zaman elde edilir.”⁷⁹

b) Muamele İlimi

“Ahiret ilminin ikinci kısmını teşkil eden bu ilim, kalbin hallerinden olan sabır, şükür, korku, ümid, rıza, zühd, takvâ, kanaat, cömertlik, durumlarına vakıf olmak ve bütün nimetleri Allah’tan bilerek ona tevekkül etmek, iyilik, güzel zan, iyi ahlâk, iyi geçinme, doğruluk ve ihlâs huylarından ibarettir.”⁸⁰

Başka bir eserinde ise ilmi ikiye ayırır:

“Bil ki ilimler iki kısımdır: Birisi şer’î, diğeri ise aklîdir. Şerî ilimlerin çoğu, onu bilenlerce aklî, aklî ilimlerin ekserisi de bunları iyice kavrayanlar nazarında şer’îdir.”⁸¹

⁷⁷ Gazâli, a.g.e., s. 45.

⁷⁸ Gazâli, a.g.e., s. 48-49-50.

⁷⁹ Gazâli, a.g.e., s. 56.

⁸⁰ Gazâli, a.g.e., s. 58.

⁸¹ Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 51.

Şer'i ilimleri Usûl ve furû olmak üzere iki kısma ayırır. Usûl ilminin ilimle, furû ilminin ise amelle ilgili olduğunu belirtir. Usûl ilmini, tevhid, tefsir, hadis, nahiv olmak üzere dörte; furû ilmini ise Allah'ın hakkı, kul hakkı ve nefsin hakkına ait olmak üzere üç kısma ayırır.⁸²

Akli ilimleri ise matematik ile mantıktan oluşan birinci merteye; doğa bilimlerinden oluşan ikinci merteye; varlığı, varlığın zaruri ve mümkün olan kısımları, Allahın zâtı, sıfatları melek ve şeytanların durumları, peygamberlik, mucizeler v.b. konuları ele alan üçüncü merteye olmak üzere üç kısma ayırıp, inceler.⁸³

1.3.4. Sûfilerin İlmî

Akıl ilmi şudur ki tek olup bundan yâni akılda oluşan iki ilim çıkar. Ve bu bilgi disiplininin iki bilgi sisteminin bütün özellikleri bulunur. Bu oluşan bilgi disiplini sufilerin bilgi disiplini ve onların durumlarının yoludur. Onlara has bir bilgi disiplini vardır ki açık bir metodolojiye sahip olup yine içinde iki bilgi disiplinini içerir. Bu disiplinler durum, zaman, dinleme, yücelme, istek, farkındalık, delillendirme, yok olma, yoksunluk, sonlu, üstadlık, seçme özgürlüğü, öğretmen, öğrenci, gibi onların durumlarına ait özellikler, dereceler ve sıfatları içine alır.⁸⁴

1.3.5. Felsefe

Felsefeyi, hesap ve hendese, mantık, ilâhiyat ve tabiat ilmi olmak üzere dört kısma ayırır.⁸⁵

Tabiat adı verilen ilimleri usûl (esaslar) ve furû (ayrıntılar) olmak üzere ikiye ayırır. Usûl ilmini sekize, furû ilmini de yedi kısma ayırır.⁸⁶

Ona göre ilim âhiret mutluluğuna ulaştıran bir yoldur. Bu ilim ise yâkîni ilimdir. Bu yol da dini ilimler'dir. Yâni Yüce Allah'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ve O'nun Sevgili Peygamberi'nin Peygamberlik (Nübüvvet) makamı ile sufilerin yoludur yâni tasavvuftur.

⁸² Gazâli, a.g.e., s. 51-52-53-54.

⁸³ Gazâli, a.g.e., s. 54-55.

⁸⁴ Gazâli, a.g.e., s. 56.

⁸⁵ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 61.

⁸⁶ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 175-176.

“Aklın ötesinde de başka bir safha, değişik bir dönem vardır. Bu safha da insanda başka bir göz açılır. Bu göz aracılığı ile insan, gayb âlemini (algı alanı dışında kalan varlıkları), ilerde olacak olayları ve aklın kavrayamadığı başka bazı şeyleri görebilir.”⁸⁷

Gazâli, akıl ile idrak edilen dünyada yaşayan insanlara, akıl ile idrak edilemeyen şeylerin bulunduğu bir makamın varlığının imkânsız bir şey olmadığını söylemektedir.⁸⁸

Ona göre akıl ile idrak edilemeyen şeyler ancak nübüvvet ile anlaşılır.⁸⁹

Yüksek bilginin/sözün en büyüğü, en önemli ve anlamlısı Allah’ın sözüdür ve bu söz içinde özellikle Kur’an-ı Kerim çok önemli bir yer tutar.⁹⁰

İnsanlar nübüvvetin özelliğini uyku ile tıp ve astronomi alanındaki bilgiler sayesinde bilebilirler. Bunun dışında kalan özellikler ise doğrudan yaşanarak tecrübe edilir bunun yolu ise tasavvuftur.⁹¹

Allah Teâlâ, peygamberlik makamı’nı, son peygamberi Hz. Muhammed ile kapatmıştır. Gazâli’ye göre Yüce Allah, sûfilerin yolu olan ilham kapısını açmıştır.

İnsanların peygamberlik makamına ihtiyacı olmamakla beraber iç kuruntulara daldıkları ve dünya zevklerine düşkünlükleri sebebiyle hatırlatılmaya ve uyarılmaya muhtaçtırlar. Bu nedenle Yüce Allah, peygambere gelen bilgi disiplini sona erdirmekle beraber acımasından dolayı sezgi kapısını açık bırakmış ve bu mevzudaki işleri kolay hâle getirmiş ve derecelere ayırmıştır ki insanlar Allah’ın kullarına karşı merhametli olduğunu ve istediğini hesaba çekmeden rızıklandığını öğrensinler.⁹²

⁸⁷ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

⁸⁸ Gazâli, *Mișkat-ül-Envar (Nurlar Feneri)*, (Çev.: Süleyman Ateş), Bedir Yayınevi, İst., 1966, s. 53.

⁸⁹ Gazâli, *El Münkız*, s. 146.

⁹⁰ Gazâli, *Mișkat-ül-Envar*, s. 21.

⁹¹ Gazâli, *El Münkız*, s. 146.

⁹² Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 62.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'DE BİLGİNİN KAYNAKLARI

2.1. GAZÂLÎ'NİN VARLIK GÖRÜŞÜ

Çalışmamızın ilk bölümünü, Gazâli'nin bilgi ve ilimle ilgili görüşlerine ayırdık. Söz konusu olan ilk bölümde, onun bilgi ve ilimden ne anladığını, ilme verdiği önemi ve yaptığı ilim sınıflamalarını ele aldık. Gazâli açısından ilmin pratik bir değeri olduğunu gördük. Onun açısından bu değer de ebedi âhiret mutluluğunu sağlayan ve Allah'a ulaştırılan ilimdir. Bu ilim ise ona göre dini ilimlerdir. İlim sınıflamalarında ise yakîni ilmi diğer ilimlerden üstün tuttuğunu gördük. Ona göre yakîni ilim ise Yüce Allah'ın sözü olan Kur'an-ı Kerim ile O'nun Peygamberi Hz. Muhammed'in nübüvvet makamı ve tasavvuf yoluyla elde edilen ilimdir. Şimdi çalışmamızın bu bölümünde, Gazâli'nin bilgi felsefesinde bilginin kaynaklarını incelemeye çalışacağız. Bu konu, gerek genel olarak epistemolojinin gerekse de Gazâli'nin felsefesi'nde önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bilginin tanımı yapıldıktan sonra, bilgi'nin kaynaklarının ne olduğunun/olduklarının mutlaka açıklanması gerekmektedir. Çalışmamızın birinci bölümünde Gazâli'nin üç türlü bilgiden bahsettiğini görmüştük. Bu bilgilere, insan hangi özellikleri ile ulaşılabilir? İnsan hangi kaynaklarla bilgi edinebilir? Bu kaynakların belirgin özellikleri nelerdir? Aralarında bir öncelik- sonralık farkı var mıdır? Bu bölümde, bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

Fakat Gazâli'nin bilgi felsefesinde, bilgi'nin kaynakları konusunu ele almak, onun varlık felsefesi hakkında bilgi vermek zorunluluğunu doğurmaktadır. Çünkü bilgi, bir "varlık"ın bilgisidir. Bu varlık maddi olur tinsel olur ama neticede bir "varlık"ın, "varoluşu" bulunur. Gazâli'nin felsefesinde de aynı durum söz konusudur. Gazâli, birçok bilgi türleri ile ilgili olarak bilgi kaynaklarından bahsederken; bu bilgi kaynaklarının belirtilen varlık alanlarına ilişkin olduğunu belirtmektedir. İşte bundan dolayı Varlık'ın bu farklı boyutlarından bahsetmeden, bilginin kaynakları problemini anlatmak uygun görünmemektedir. Bu yüzden ilk önce onun varlık anlayışından söz etmek zorundayız. Daha sonra da bu varlık alanlarına ilişkin olan bilginin kaynaklarından bahsedeceğiz.

Gazâli, kitaplarında Allah'ın dışında iki varlık düzeyinden bahsetmektedir. Melekût ve şehadet âlemi. Nurlar Feneri (Mişkat-ül-Envar) isimli eserinde bu âlemlere, ulvî/ruhânî/nuranî âlem; süflî/cismanî/zulmanî âlem isimlerini vermiştir.⁹³

Gazâli bu iki âlemi şu şekilde karşılaştırır:

“İmdi bil ki melekût âlemine nisbetle şehadet âlemi, öze nisbetle kabuk gibidir. Yahut rûha göre sûret ve şekil gibidir veya yüksek karşısında aşağı gibidir.”⁹⁴

Gazâli'nin bu açıklamalarından hareketle, ona göre melekût âleminin, şehadet âleminin üstünde olduğu anlamını çıkartabiliriz. Şehadet âlemi duyu organlarının verdiği bilgilerle ve aklın verdiği bilgilerle bilinen âlemdir. Oysa melekût âlemi duyularla da bilinemez akıl ile de bilinemez. Melekût âlemini sadece Peygamberler ve velîler bilir.

“Peygamber gaybı yüce Allah'ın doğrudan doğruya bildirmesi ile bilir.”⁹⁵ “Peygamberlere gelince onların miracı melekût âlemine erişince en yüksek noktaya ulaşır. Ve onlar âlem-i gaybın tamamına vakıf olurlar. Binaenaleyh melekût âleminde olan kimse Allah'ın huzurundadır. Gaybın anahtarları da onun elindedir. Yâni şehadet âlemindeki varlıkların sebepleri O'nun (Allah'ın) indinden iner. Zira şehadet âlemi, o âlemin eserlerindedir.”⁹⁶ Kur'anda bulunan birçok sırlar kendilerini, Allah'ı hatırlamaya ve düşünmeye adanmış kimselerin kalplerine doğar. Bu sırlar tefsir kitaplarında bulunmaz. Kalbini devamlı kontrol eden öğrencide bu anlamlar ortaya çıkıp, Kur'an açıklayıcılarına sunulduğu zaman anlayışla karşılaşılır ve ilgi çeker. Onların malûmudur ki bu sırlar, yüzü Allah'a dönmüş ve pak kalplerinin karşılığı olarak Rableri tarafından kendilerine verilmiştir.⁹⁷ Yüce Allah dünya ile bağını kesen ya da zayıflatan böyle kullarına kalp gözleri vasıtasıyla birçok ilahi gerçekleri kendilerine gösterir. Allah bu gibi kullarının hiçbir işini zorlaştırmaz.⁹⁸ Bundan ötürü delilin aracılığıyla ve kazanma yoluyla değil de kendi kendine oluşan bilgiye sezgi denir. Delillendirme yoluyla kazanılan bilgiye itimat ve kalbin görmesi adı verilir. Delil olmadan ve öğrenmeden kalbe dolan ilim insana nasıl ve nereden kendisine verildiğini bilmediği ve onunla beraber, ondan bilgi fayda ettiği nedene vakıf olduğu bölümlere ayrılmaktadır. Bu neden de bilgiyi kalbe veren nurani

⁹³ Gazâli, *Mişkat-ül-Envar*, s. 22.

⁹⁴ Gazâli, a.g.e., s. 22.

⁹⁵ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 170.

⁹⁶ Gazâli, *Mişkat-ül-Envar*, s. 23.

⁹⁷ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 178.

⁹⁸ Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, s.100.

varlığın görünmesidir. Birincisine itimat ve kalbe üfürmek denir. İkincisine hızlı ve gizli bilgi denir. Bu bilgi de sadece Peygamberlere özeldir. Birincisi ise evliyâ ve özel kişilere aittir. Delillendirme yoluyla kazanılan bilgi ise âlimlere aittir.⁹⁹ Peygamberliğin ortaya çıkmasının üç ayrıcı özelliği vardır. Birincisi insanların uykudayken gördüğünü, onlara uyanırken gösterirler. İkincisi bütün insanların nefsi sadece kendi bedenlerine tesir eder. Peygamberlerin nefsi ise başkalarına da tesir eder. Üçüncüsü ise insanların çalışarak öğrendiği bilgiler onların kalplerine kimseden öğrenmeksizin kendiliğinden akar. Bu üç özelliğe sahip olan kimse ya büyük peygamberdir ya da büyük evliyâdır.¹⁰⁰

“Peygamberimiz: ‘Abdurrahman bin Avf’ı gördüm; Cennete emekliyerek girdi’ buyurmuştur. Şimdi sen zannetme ki Peygamber onu o şekilde gözle görmedi. Belki uyuyan kimse rüyasında nasıl görürse peygamber onu uyanık iken öyle görmüştür.”¹⁰¹

Gazâli, bu söylediklerini ise şu şekilde ispatlamaya çalışıyor:

“Abdurrahman bin Avf şahsıyla evinde uyur olsa da manevi gözü o âlemi görür. Çünkü duyular bâtın nûrunu meşgul edip his âlemine çeker, yönünü gayb ve melekût âleminde bu tarafa çevirirler. Fakat bazı peygamberlik nurları o şekilde saflaşmış olur ki artık onları duyular kendi âlemlerine çekip meşgul edemezler. Bundan dolayı, O, başkasının uykuda gördüğünü uyanık iken de görür.”¹⁰²

Gazâli, Kalp’ten perde kalkınca melekût âlemi’nin görülebileceğini iddia eder. Bunu da Hz. Ömer’in bir sözü ile ispatlamaya çalışır:

“İşte bunun için Hazret-i Ömer buyurmuştur: ‘Kalbim Rabbimi gördü! Zira aradaki perde takvâ ile kaldırıldı.’ Kim ki, onunla Allah arasındaki perde kalkarsa, mülk ve melekûtün sureti onun kalbinde tecelli eder. O, eni gökler ve yer kadar olan cennetin bir kısmını görür. Cennetin tamamı ise, göklerden ve yerden çok daha geniştir. Çünkü gökler ve yer, mülk ve şehadet âleminde ibarettir. Her ne kadar göklerin ve yerin etrafları genişse, birbirlerinden uzaksa da bunların nihayeti vardır. Melekût âlemi ise –ki o da gözlerin müşahedesinden gaib olan ve basiretin idrâkine mahsus bulunan sırlardan ibarettir- onun nihayeti yoktur. Evet, o âlemden kalbe görünen sonlu bir miktardır.”¹⁰³

⁹⁹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 37.

¹⁰⁰ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 39-40.

¹⁰¹ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 50.

¹⁰² Gazâli, a.g.e., s. 50-51.

¹⁰³ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 31.

Pekâla, acaba Gazâli'ye göre melekût âlemini sadece Peygamberler ve velîler mi bilebilir? Acaba sıradan insanlar da “birazcık olsa bile” melekût âleminin sırlarına vâkıf olamazlar mı?

Evet. Gazâli'ye göre diğer insanlar da melekût âlemine ait halleri bilebilirler. Kalp gözü paslanan insanlar melekût âlemi hakkında bilgi sahibi olamazlar. Bunun için kalp gözlerinden pası temizleyerek, kalp gözünün görme gücünü artırmaları gerekmektedir.¹⁰⁴

Pekâla bu insanlar, melekût âlemi hakkında nasıl bilgi sahibi olurlar? Ona göre üç yolla olur. Fakat bu üç yolun en bariz örneği uykudur:

“Allahü teâla, insanların ona uyması ve saâdet yolunu ondan öğrenmeleri için, peygamberlik makamını anlayabilmelerini isteyince, herkese bu üç özellikten bir numune verdi. Rüya hâli, bir özelliğin numunesidir. Doğru firaset de diğer bir özelliktir, ilimde doğru akıl ve düşünce de diğer bir numunedir.”¹⁰⁵

Kalp, hakikate ait bütün bilgileri elde etmeye hazırdır. Ancak kalp ile bu bilgiler arasına insanların işlemiş olduğu günahlar, ana-baba, çoluk-çocuk meslek-kariyer v.b. dünyevi sevgi ve arzular perde olarak giriyor. Bu perde bazen elle, bazen da ilahi bir rüzgârla aralanır ya da kalkar ve melekût âlemine ait sırlar görünür. Bu bazen uyku zamanında olur. Perdenin tamamen kalkması ise ölüm ile gerçekleşir.¹⁰⁶

“Belki de meleklerin gelmesinden ve kendi amelinin hakikatini getirmesinden önce melekût âleminin sırlarından bir kısmı ölüye malûm olur!”¹⁰⁷ “Bilinmelidir ki, uykunun anlamı; ruhun dışarıdan içeriye hapsedilmesidir. Ruh da kalbi sarmalamış karışımların buharından meydana gelmiş, latif bir cisimdir. Ruh, nefsânî ve hayvanî güçlerin bineğidir ve ruh vasıtasıyla hareketli duyu güçleri, aletlerine ulaşır.”¹⁰⁸

Atardamarlar aracılığı ile bedenine dışına yayılan ruh, gıdaları sindirmesinden ve çok hareketli olmasından ve daha başka birçok sebepten dolayı bedenine içinde imkânları kısıtlanır ve dinlenme amacıyla uyur. Bu sebepten dolayı, içerde kapalı kalan ruhun, duyu organları yolu ile veri alması engellenir ve bu boş kalma anında ruhani alanlar ile

¹⁰⁴ Gazâli, *Kur'andan Cevherler*, (Çev.: Hüseyin Suudî Erdoğan), Hisar Cilt ve Yayınevi, İst., 1970, s. 21-22.

¹⁰⁵ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 40.

¹⁰⁶ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 37-38.

¹⁰⁷ Gazâli, *Ahiret Âleminin Sırları*, (Çev.: Ömer Dönmez), Hisar Yayınevi, Yayın Yeri Yok, Yayın yılı Yok, s. 14.

¹⁰⁸ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 297.

birleşmeye hazır olur. Dolayısıyla ruh'un rüyada gördüğü nesnenin tamamıyla kendisidir ve yorumlanmaya gerek kalmaz.¹⁰⁹

“Uykuda gayba ait bir şeyi bilen kişi de Allah'ın veya meleklerden birinin bildirmesi ile bilir ve sizin zikrettiğiniz şeylerden hiçbirine ihtiyaç göstermez, diyen kimseyi hangi delile dayanarak reddedebilirsiniz? Bu hususta bir delil yoktur.”¹¹⁰
 “Şehadet âlemi ile melekût âlemi arasındaki gizli alakayı bilen anlar. Sonra, onu anladığında iyice bilirsin ki sen bu âlemde uyuyorsun. Sen uyanık olursan, insanlar uyuyorlar. Öldükleri vakit uyanırlar. Ölümle uyandıklarında örneklerle işittiklerinin hakikatleri kendilerine açıklanır. Ve bilirler ki o, misaller, o ruhlar için sadef kabuk idiler. Kur'an âyetleri ile Resûlullah'ın sözlerini İbni Sîrin'in rüyayı tabirdeki sözünün gerçekliğini anlayan müezzin gibi anlarlar. Bunların hepsi ölüm geldiğinde aydınlanır. Bazen de ölüm anında bir kısım açıklanır, o zaman Gafil ve Münkir olan, (ne olaydı da, biz Allaha ve Resûlüne itaat etmiş olsaydık) der.”¹¹¹

Gazâli, melekût âlemini, mülk âlemi'nin üstünde tutuyor. Fakat melekût âlemine giden yolun da mülk âleminden geçtiğini belirtiyor.

İki dünyanın anlamı öğrenildikten sonra, yüksek melekler ve ruhlar âleminin mânevi âlem olduğu bilinmelidir. Çünkü o âlem insanların çoğu tarafından bilinmez. Duyu organları yolu ile şahit olunarak bilinen âlemi ise herkes gördüğü için, herkes tarafından bilinir. Fakat bu şekilde bilinen dünya, akıl ve sezgi yoluyla bilinen dünyaya ulaştıran bir merdiven gibidir. Eğer aralarında böyle bir bağ bulunmasaydı insanlar manevi dünya'ya ulaşan yolu bulamazlardı.¹¹²

Gazâli'ye göre “Doğru Yol”a girme'nin/gitme'nin/ulaşma'nın şartı da mülk âlemi'nden geçer.

“Madem ki şehadet âlemi, melekût âlemine bir yükselme yeridir, o halde sırat-ı müstakim (doğru yol)'e girmek, bu terakkiden ibarettir. Bâzan bu terakki'den din ve hidayet konakları diye bahsedilir. İki âlem arasında bir münasebet, bir ittisal olmasaydı, birinden diğerine yükselme düşünülemezdi. İlâhi rahmet, şehadet âlemini melekût âlemi dengesine koydu. Bu âlemde olan her şey, o âlemde bir örnektir. Bâzan bir tek şey,

¹⁰⁹ Gazâli, a.g.e., s. 298.

¹¹⁰ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 170.

¹¹¹ Gazâli, *Kur'andan Cevherler*, s. 39.

¹¹² Gazâli, *Mişkat-ül-Envar*, s. 40.

melekût âleminden birçok şeyin örneği olabildiği gibi, bâzan da şehadet âleminden birçok şey melekût âleminden yalnız bir şeyin misali olabilir.”¹¹³

Bu konuyu biraz daha örnekleyerek şöyle devam eder:

Melekler ve ruhlar âleminde ışıklı, mübarek olma özelliklerinden çeşitli dereceler bulunan varlıklara örnek olarak bu dünyada da güneş, ay ve yıldızlar vardır. ¹¹⁴

Gazâli'nin varlık anlayışı hakkında bu kadar bilgi verdikten sonra onun bilginin kaynakları hakkındaki görüşlerini incelemeye geçebiliriz.

2.2. GAZÂLİ'DE BİLGİNİN KAYNAKLARI

2.2.1. Duyu Organları

Gazâli, insan'da bilgi edinme melekeleri/yolları olarak ilk önce duyu organlarının yaratıldığını, bu organların içinde de ilk önce dokunma duyusunun yaratıldığını, dolayısıyla insanın ilk bilgi edinme kaynağının da bu duyu organı olduğu'nu belirtir:

“İnsanda ilk yaratılan idrak (algı) çeşidi, dokunma duyusudur. İnsan bu duyu ile belirli bir varlık kesimini algılar (idrak eder). Sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk, yumuşaklık, sertlik ve bunların benzerleri gibi. Dokunma duyusu kesinlikle renkleri ve sesleri algılayamaz. Daha doğrusu renkler ve sesler dokunma duyusu için yok gibidir.”¹¹⁵

Gazâli'nin bu görüşünü, modern embriyoloji açısından desteklemek de mümkün gözükmemektedir:

“Gazâli'nin bu görüşü modern embriyoloji açısından doğrudur. Zira, insanın embriyolojik gelişim safhasında ilk oluşan deri dahil birçok duyu organlarının kendinden oluştuğu ektodermdir.”¹¹⁶

Hatta yaratılan ikinci organ olan gözün bile ilk yapısı dış deriden oluşur.

¹¹³ Gazâli, a.g.e., s. 41.

¹¹⁴ Gazâli, a.g.e., s. 41.

¹¹⁵ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

¹¹⁶ Şeref Yazgan, *Genel Embriyoloji Ders Notları*, s. 35, Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 220'den naklen.

“Modern embriyolojiye göre gözün de başta retina ve lens olmak üzere büyük bir kısmı ektodermden oluşmuştur. İlk oluşan organlardandır.”¹¹⁷“Gerçekten eğer gözün anatomik yapısına bakılacak olursa: 1- Çekirdek 2- Onu çevreleyen üç tabakadan Sklera (koruyucu tabaka), 3- Üç tabakadan ikinci Uven (besleyici tabaka) ve onun kısımları olan: 4- Chorioidea, 5- Corbus ciliate, 6- İris, 7-Üçüncü tabaka olan Retina olarak toplam yedi tabaka görmek mümkündür.”¹¹⁸

Diğer duyular, tek bir organ tarafından hissedilirken; dokunma duyusu bedeninin tamamı tarafından hissedilir.

“Dokunma duyusu: Açık bir duydur, deri ve etin bütününde yayılmış bir güçtür; sıcaklık-soğukluk, kuruluk-yaşlılık, sertlik-yumuşaklık, ağırlık- hafiflik bu duyu ile algılanır. Bu güç, kendisini taşıyan bir ince (latif) cisim vasıtasıyla cildin ve etin bütün noktalarına ulaşır, ruh diye isimlenir ve sinirler ağında akar.”¹¹⁹

Dokunma duyusundan sonra, insanların en çok kullandığı, kendisiyle diğer insanları, canlı-cansız bütün varlıkları bilmesini sağlayan organ olan göz yaratılır.

“Sonra insanda görme duyusu yaratılır. İnsan bu duyu aracılığıyla renkleri ve şekilleri algılar. Bu duygunun alanına giren varlıklar, algı konusu varlık kesimlerinin en genişidir.”¹²⁰

“Görme Duyusu: Formları ve renkleri algılama gücüdür, beynin önündeki gözün iki boşluğuna yerleştirilmiştir. Gözler; algılanan nesnenin formunu almaktan ibarettir. Yani, formun benzerinin, gözün dolu veya buza benzeyen buzlu ıslaklığında izlenim bırakmasıdır. Gözler, ayna gibidir. Aynanın karşısına geçen insanın formu, aralarındaki şeffaf cisim aracılığıyla aynada izlenim bıraktığı gibi, gözler de renkli bir şey ile karşılaştığında renkli nesnenin benzeri gözlerde izlenim bırakır.”¹²¹

Bu duyu organından sonra da, kendisi ile eşleştirilme alışkanlığına neden olan, biri algılanınca diğeri de algılanılmak için harekete geçilen duyu yaratılır ki bu, işitme

¹¹⁷ *Black's Medical Dictionary* (13. Baskı), London, 1947, s. 344, Bayrakdar, a.g.e., s. 220'den naklen.

¹¹⁸ Nathan Scheinfinkel; *İnsan Fizyolojisi*, (Çev.: Mahmut Akçay), 2. Fasikül, A.Ü. Tıp Fak. Yayın., No: 48, Ankara, 1955, s. 20, Bayrakdar, a.g.e., s. 221'den naklen.

¹¹⁹ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 274.

¹²⁰ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

¹²¹ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 276.

duyusudur. Öyle ki, şeklini gördüğümüzün/tanıdığımızın sesini duymak; sesini işittiğimizizin/tanıdığımızın da şeklini görmek eğilimi içerisinde oluruz.

“Sonra insana işitme duyusu bağışlanır. İnsan bu duyu aracılığı ile sesleri ve nameleri algılar.”¹²²

“İşitme Duyusu: İşitme kanalının uç noktasına serilmiş sinirlerde yerleştirilmiş ve davulun üzerindeki deri gibi gerilmiş bir güçtür. Sesleri bu güç idrak eder. Ses, sert bir çarpma ile meydana gelen şiddetli bir hareketten veya kuvvetli bir şekilde bir şeyi sökmekten meydana gelen havanın dalgalanmasından meydana gelir.”¹²³

Bu duyudan sonra ise insan yaşamı için vazgeçilmez olan yeme-içme davranışında, yenilen gıdaların özelliklerinin, şekil olarak değil de daha başka bir boyut ile birbirinden ayırmaya yarayan; zevklerin ve beğenilerin oluşmasını sağlayan tatma duyusu yaratılır.

“Daha sonra da tatma duyusu yaratılır.”¹²⁴ “Tatma Duyusu: Dilin üstüne serilmiş sinirlere, tadı olmayan ve dilin üstüne yayılmış tükürüğün ıslaklığı aracılığıyla yerleştirilmiş güçten ibarettir. Tatma duyusu, tadı olan nesnelere tadını alır, onlara dönüşür ve sinirlere yapışır. Sinire yerleştirilmiş güç de tadı algılar.”¹²⁵

Gazâli, *El Münkız*'da hiyerarşik olarak koklama gücünün yaratıldığından bahsetmemiş olsa da biz tat alma duyusundan sonra koklama gücünün de yaratılmış olduğu sonucuna ulaşabiliriz diye düşünmekteyiz. Bu duyu hakkındaki görüşlerini ise, *Felsefenin Temel İlkeleri* adlı eserinden nakledeceğiz.

“Koklama Duyusu: Memenin iki ucuna benzeyen, beynin iki çıkıntısında bulunan güçtür. Kokulu parçalar, su ve havanın birbirine karıştığı gibi, koklama duyusu ile karışırlar veya bir karışım meydana getirirler. Koklama duyusu bu kokulardan etkilenen bir cisim vasıtasıyla kokuları idrak eder.”¹²⁶

Bu duyu sayesinde insanlarda, dünyadaki güllerin, çiçeklerin v.b. nesnelere güzel kokularını hissetmek için yaklaşma; kötü koku yayan nesnelere de uzaklaşma isteği oluşur. Gazâli, kokunun çok uzak mesafelere kadar yayılmasını ise şöyle açıklar:

¹²² Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

¹²³ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 275.

¹²⁴ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

¹²⁵ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 276.

¹²⁶ Gazâli, a.g.e., s. 275.

Kokunun parçaları, havanın parçaları ile karışarak kilometrelerce uzağa yayılır. Bu bağlamda Yunanlılar, akbabaların kendilerinden yaklaşık beş yüz kilometre uzakta ortaya çıkan bir savaşta ölen ve çürüyen cesetlerin kokusunu hissederek o bölgeye gittiklerini anlatırlar. Böyle bir hissetme ise akbabaların koklama hissinin gücünün havadan etkilenerek ve çürümüş ceset kokusunu almaya elverişli olmasıyla gerçekleşmiştir. Sadece cesetlerden yükselen kokuların bu kadar uzak mesafelere gitmesi mümkün değildir.¹²⁷

Yâni Gazâli'ye göre, ilk yaratılan organlar duyu organlarıdır dolayısıyla insanda meydana gelen ilk bilgiler de bu organlar yolu ile elde edilen bilgilerdir.

2.2.2. Ayırt Etme (temyiz)

Gazâli, bu aşamalardan sonra insanda başka bir yetinin yaratıldığını belirtir:

İnsanın sadece algılayarak duyu organları vasıtasıyla bilgi edinme sürecinden sonra yaklaşık yedi yaşlarında ona temyiz yâni ayırt etme yeteneği verilir. İnsan bu evrede algı konusu olmayan şeyleri kavrar.¹²⁸

Makasîd El Felasife (Felsefe'nin Temel İlkeleri) kitabında bu yetileri beş'e ayırarak ayrıntılı bir şekilde anlatır.¹²⁹

“Ortak Duyu: Diğer duyular kendisinden yayılır, etkileri ona döner ve onda toplanır. Ortak duyu, diğer duyuların sanki toplanma alanıdır; bizim beyaz rengi ve sesi kendisinde toplayan bir duyumuz olmasaydı, şu beyazın, sesini işittiğimiz şarkıcı olduğunu bilemezdik; renk ve sesi bir araya toplamak ne kulağın ne de gözün işidir.

Tasarlama gücü: Ortak duyuda izlenim bırakanı muhafaza etmekten ibarettir. Koruma, kabul ve izlenim bırakmaktan başka bir şeydir. Bundan dolayı su, form ve biçimi kabul eder fakat bunları muhafaza etmez. Mum, gecenin gücüyle şekli kabul eder ve kuruluşun gücü ile şekli korur. Beynin ön kısmında bir zedelenme olduğu zaman, hayalde tutulanların koruması ortadan kalkar ve formlar unutulur.

¹²⁷ Gazâli, a.g.e., s. 275.

¹²⁸ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

¹²⁹ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 280-281.

Vehmetme gücü: Duyulur olandan, duyulur olmayı algılamaktır; keçinin, kurdun düşmanlığını algılaması gibi. Bu gözle değil, başka bir güçle algılanmaktadır ve bu güç hayvanlar için insanlardaki akıl gibidir.

Hatırlama gücü: Vehmetme gücünün idrak ettiği manaları hıfz etmekten ibarettir.¹³⁰ “Tasarlama gücü, nasıl ki ortak duyuda izlenim bırakmış formları koruyor ve formların hazinesi ise, aynı şekilde hatırlama gücü de anlamlar hazinesidir. Bu ikisi; kuruntu ve anımsama güçleri, beynin arka kısmında, ortak duyu ve tasarlama gücü ise, beynin ön kısmındadırlar.”¹³¹

“Hayal etme gücü, ikisinin ortasına oturtulmuştur ve orada yalnızca birleştirme (terkip) ve ayırma (tafsil) fonksiyonunu icra eder. Bir insanın uçtuğunu, bir insanın yarısının insan, diğer yarısının at olduğunu ve benzerlerini tasavvur eder. Daha önce geçmiş bir örnek olmaksızın kendisi bir form tasarlayamaz, bilakis hayalde ayırık olarak duranları birleştirir ve toplu olanları ayırır. İşte buna insandaki düşünme gücü (mufekkiye) adı verilir.”¹³²

Ayırt Etme (temyiz) gücünü aklın özellikleri arasında da gösterebiliriz.

2.2.3. Akıl

“Gelişmeye devam eden insanoğlu bir süre sonra daha başka bir safhaya geçerek kendisinde akıl yaratılır. İnsan akıl aracılığı ile vacibatı (var olması gerekli varlıkları), caziati (hem var olabilir ve hem de yok olabilir varlıkları) ve mustehilatı (var olması imkânsız olmayan varlıkları), ayrıca daha önceki safhalarda bulunmayan bazı şeyleri kavrar.”¹³³

İnsan, duyu organları ile elde edilemeyen ve ulaşılamayan şeylere akıl aracılığıyla ulaşır.

“Biz mutlak siyahı, siyahlığın dışında her şeyden soyutlanmış olarak idrak ederiz, diğer anlamları da aynı şekilde algılarız. Bu güç, akıl olarak isimlendirilir. Hayal bu soyut şeyleri idrak etmeye güç yetiremez. Biz bir insanı, ancak bize yakın veya çok uzak, küçük

¹³⁰ Gazâli, a.g.e., s. 280.

¹³¹ Gazâli, a.g.e., s. 281.

¹³² Gazâli, a.g.e., s. 281.

¹³³ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

veya büyük, oturmuş veya ayakta, giyinmiş veya çıplak olarak hayal edebiliriz. Bu hususlar ise, insanın mahiyetine yabancı olan şeylerdir, hayalin böyle bir algılaması yoktur, görmenin de. Bu içimizde hasıl olmaktadır. Öyleyse bu, başka bir güçle meydana gelmektedir ki, bu güç de akıl olarak isimlendirilen istektir. Bu güçle insan bilinmeyenleri, orta terim vasıtasıyla tasdikleri, tanım ve resim ile de tasavvurların bilgisini elde eder.”¹³⁴

Gazâli'nin düşünce dünyasında akıl çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Hatta ona göre akıl, çok şerefli bir konuma sahiptir:

Bilinmelidir ki, aklın şerefini ortaya koymak hiç zor değildir. İlmin şerefli olduğu biliniyorsa aklın da şerefli olduğunu bilmek için hiçbir zorlamaya gerek yoktur. Çünkü ilmin kaynağı akıldır. Meyve nasıl ağaçtan oluşursa; ışık nasıl güneşten oluşursa; ve görüş nasıl göze bağlıysa ilim de akıldan oluşur ve bu oluşum ona bağlıdır.¹³⁵

Gazâli aklın her şeyden önce yaratıldığını ve aklın önemini bazı hadislerle de desteklemeye çalışır:

“Allah’ın Yüce Resûlü bir hadîs-i şerîfnde şöyle buyuruyor:

‘Allah’ın yarattığı şeylerin ilki akıldır. Akılı yarattıktan sonra yüzünü çevir (gel) dedi, akıl da yüzünü çevirdi. Arkanı dön (git) dedi, o da arkasını çevirdi. Bu teklifleri kabul ettikten sonra Hak Teâlâ akla şöyle hitap etti:

-İzzet ve celalim hakkı için, senden daha kıymetli bir mahluk yaratmadım. Seninle halkı sorguya çeker, seninle verir, seninle sevab kazandırır ve seninle cezalandırırım.”¹³⁶

Yaratılanların hiçbirisi, akıldan daha güçlü bir üstünlüğe sahip olmamıştır. Akla sahip olan kimse, hakkı hak, batılı da batıl olarak öğrenme kapasitesine sahip olur. Eğer insanın akli olgunluğa ermezse, inancı tatmamlanmaz, dini de doğru olmaz.¹³⁷

Gazâli’ye göre aklın iki mânası vardır:

“O iki mânanın birincisi akıl, bâzan işlerin hakikatini bilmek mânasında kullanılır. O zaman, merkezi kalp olan ‘ilim’ sıfatından ibaret olur.

¹³⁴ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 284.

¹³⁵ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 203.

¹³⁶ Taberânî, “*El-Evsat*” adlı eserinde Ebû Ümâme’nin hadîsinden, Ebû Nuaym de Hazret-i Âişe’nin hadîsinden zaif senetlerle rivâye ettiler, Gazâli, a.g.e., s. 205’den Naklen.

¹³⁷ Dâvud b. Muhabber, *Akıl* bahsinde rivayet buyurdu, Gazâli, a.g.e., s. 206’dan naklen.

İkinci mânası, akıl bâzan zikredilir. Kendisinden ilimleri idrâk eden nesne kasd olunur. O vakit kalbin tâ kendisi demektir.”¹³⁸

İnsanın tam manasıyla aklını kullanmaya başlaması, gençlik dönemlerine rastlar.

“İnsanın bu akıl devresi bilfiil Gazâli’ye göre 17 yaşına doğru başlar. Bu da gerçek bilgiye ulaşmanın ikinci devresidir ki esasta bu duyu organlarının verileri olan mahsûsata dayanır. Bu ikinci devrenin esas bilgi organı ve merkezi akıldır. Akılda modern embriyolojiye göre embriyo’nun ikinci devresi olan endodermden veya daha doğru olarak ektodermin ilk endoderm hücrelerinden meydana gelmiştir.”¹³⁹

Gazâli’nin bilgi felsefesinde akıl çok önemli bir yer tutar:

“İnsanoğlu akıl sayesinde yeryüzünün tek idarecisi olmuştur. Dinini, dünyasını onunla tamamlar ve Allah’a onunla yakınlık peyda eder.”¹⁴⁰

Aklın ve ilmin hissetme yoluyla benzerlerini geride bırakan özelliğini delillendirmek gerekirse, aklın gördüğü değer verilme bu konuda yeterli sayılabilir. Hatta dünyanın en büyük hayvanı olan fil ile en vahşisi olan kaplan bile insanı gördüğü zaman tedirginlik yaşar. Bunun sebebi ise, akıl gibi büyük bir yeteneğe sahip olan insanların eğer isterlerse kendilerine her kötülüğü yapabileceğini hissederler.¹⁴¹

Mutluluğu arayan insanın, bilgi ve bilgeliği kazanmanın birinci vasıtasının akıl olduğunu iyi bilmesi gerekir. Taşın içinde enerjinin, yerin altında suyun, çekirdeğin içinde bulunan tohumun, ağacın bütün özelliklerini bulundurması gibi ilim de insan ruhunda bulunur. Kuyular açarak yer altında bulunan sular nasıl çıkarılıyorsa insan ruhunda saklı kalan ilim yeteneğini çaba sarf ederek açığa çıkartmak gerekir.¹⁴²

Gazâliye göre akıl, sadece bilgiye ulaştıran bir yol değildir. Aynı zamanda akıl, mutluluğa da götüren bir yol, yöntemdir:

İyi bilinmelidir ki, her şeyin mutluluğu insanın olgunluğa erişmesi şartına bağlıdır. Bu da akıl ile elde edilecek her gerçeğin bütün esaslarıyla kavranmasına bağlıdır.

¹³⁸ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 11.

¹³⁹ Yazgan, *Genel Embriyoloji Ders Notları*, s. 544, Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 221’den naklen.

¹⁴⁰ Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, s. 270.

¹⁴¹ Gazâli, a.g.e., s. 271.

¹⁴² Gazâli, a.g.e., s. 273.

Yalnızca duyu organları ile bilgi sahibi olarak ya da vesveselere dalarak, gerçeğin bilindiğinin sanılması insanı hayvandan ayırmaya bile yetmez.¹⁴³

Gazâli akı, doğuştan gelen akıl ve sonradan kazanılan akıl olmak üzere ikiye ayırır. Doğuştan gelen akıl, bilgi elde etme yeteneğidir. Sonradan kazanılan akıl ise, insanın ergenlik çağından sonra mecburi olarak kazandığı bilgilerin farkında olmadan kendisinde geliştirdiği ya da farkında olarak kendi çabasıyla öğrenme çabasıyla geliştirdiği akıldır.¹⁴⁴

İkiye ayırdığı akı ise şu şekilde örneklendirir:

“Burada doğuştan gelen akı göze, sonradan kazanılan akı ise güneşe benzetebiliriz. Gözleri görmeyen kimseye güneş ışınları ne yapabilir; veya güneş ışınları olmayınca göz görebilir mi? Demek oluyor ki doğuştan gelen akılla, sonradan kazanılan akılın her ikisi de birbirini tamamlıyor.”¹⁴⁵

2.2.4. Kalp

Gazâli’ye göre bilgi’nin bir diğer kaynağı ise kalptir. Bu kaynak, duyular ve akıldan çok farklı ve sınırları çok geniştir. Bu kaynağın, diğer iki kaynaktan farkı herkeste bulunmayan, sadece özel insanlarda bulunan kaynak olmasıdır. Diğer iki kaynakla benzeşen yönü ise sahip olma ve yaşantı ürünü olmasıdır. Sahip olmadan kastettiğim, nasıl ki görme organı olmayan birisine rengin ne olduğu anlatılamazsa kalp yolu ile elde edilen bilgi de diğer insanlara anlatılamaz. Yine aynı şekilde nasıl ki akı olmayan birine akıl ile elde edilen bilgiler anlatılamazsa, kalp yoluyla bilgi etme yeteneğinden/özelliğinden yoksun birine de bu yolla elde edilen bilgiler anlatılamaz. Yaşantı ürünü olmadan kastım da duyu organları ile ve akıl ile bilgi edinme nasıl ki bir yaşantı ürünü ise aynı şekilde kalp ile bilgi edinme de yaşantı ürünüdür. Hatta diğer iki kaynaktan daha farklı ve Gazâli’ye göre “onlar’dan daha üstün” olarak.

“Üstelik salt akıl ve tecrübe, fizik âlemdeki bir nesnenin var oluşunun hikmetini de idrak edemez. Özellikle akıl, evrendeki oluşumlarda ‘nasıl’ sorusunun cevabını arar; ama ‘niçin’ sorusunun cevabını veremez. Halbuki evrendeki nimetleri büyük bir düzenlilik içinde insanların emrine veren Allah, ‘nasıl’ın bilgisinden sonra ‘niçin’in bilgisine

¹⁴³ Gazâli, a.g.e., s. 39-40.

¹⁴⁴ Gazâli, a.g.e., s. 277.

¹⁴⁵ Gazâli, a.g.e., s. 278.

ulaşılmasını talep etmektedir. İşte gerek fizik âlemdeki nesnelerin ‘niçin yaratıldığı’ hususunda, gerekse tamamen metafizik bir âleme ait nesne hakkındaki bilgilenmede aklın ötesinde bir yeti işlevsel olur ki, bu kalptir. Hem Yüce yaratıcıya ait, hem de tabiata ait ‘niçin’ ve ‘nasıl’a ait ‘Gerçek Bilgi’, duyu ve aklî verilerin sentezlendiği kalpte gerçekleşir.”¹⁴⁶

“Gazâli’ye göre, aklın elde ettiği bilgi de eşyanın her zaman gerçek ve yakînî tam bilgisini bize vermeyebilir. Gazâli’ye göre bu aklî ve daha önceki mahsusât bilgilerden, önce şüphe etmek gerekir; daha sonra da, doğru olup olmadıklarını anlamak için ‘tecrübe’ etmek gerekir. Bu bilgilerin doğruluğu Gazâli’ye göre ancak ve ancak tecrübe ile sâbit olur, başka şeyle değil. Gazâli’ye göre eğer bilgisi elde edilecek şey fizikî âleme ait bir obje ise, akıl ve tecrübe bize o şeyin bir noktada gerçek bilgisini verebilir. Eğer obje metafizik âleme ait bir şey ise, onun gerçek bilgisi için, Gazâliye göre, ne akıl, ne de tecrübe yeterli değildir. Hatta akıl fiziki bir objenin bile hikmetinin ne olduğunu tam idrak edemez. O halde Gazâli gerçek bilgi elde etmede bilginin üçüncü bir safhasına geçer ve onun merkez ve organını inceler.”¹⁴⁷

Gazâli’ye göre, insan, duylar ve akıldan sonraki evrede kalp ile bilgi elde eder. İnsan, akıl ile elde edilemeyen bilgileri kalp ile elde eder. Bu evrede sadece bilginin öğrenilmesi gerçekleşmez. Çok net bir şekilde bilgiye konu olan varlıkların kendileri görülür. Bu da Allah'ın kalbe sezgisel yoldan bilgi vermesi ile gerçekleşir. Kalp ile eşyanın sadece fiziki ve metafiziksel bilgisinin bilinmesinin yanında, onun bilinmeyen âlemdeki durumları ve gelecek zamandaki durumları da bilinir.¹⁴⁸

“Demek ki Gazâli’ye göre, gerçek ve yakînî bilgi, bu üçüncü safhada elde edilen bilgidir; merkezi ve organı kalptir. Gazâli’ye göre kalp, insanda en son safhada oluşan organdır. O mezodermin ileri gelişimi olan lateral mezodermden meydana gelir.”¹⁴⁹

Gazâli açısından maddesel özelliği bulunan kalbin iç kısımlarında, manevi, yumuşak, hoş ve ince bir bilgi elde etme ve görme kapasitesi bulunur. Bu güç, bilgi edinme sürecinde akli aydınlattığı gibi, bilme konusunun objesini de aydınlatır. Çünkü

¹⁴⁶ Uyanık, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâli Örneği*, s. 75-76.

¹⁴⁷ Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 221-222.

¹⁴⁸ Bayrakdar, a.g.e., s. 222.

¹⁴⁹ Yazgan, *Genel Embriyoloji Ders Notları* s. 41- Henry Gras; *Anatomy of the Body*, (29. Baskı), Philadelphia, 1973, s. 27, Bayrakdar, a.g.e., s. 222’den naklen.

Gazâliye göre kalp ışık verir ve bu ışığın yardımıyla şüpheden uzaklaşarak, kendisinden şüphe edilmeyen bilgiye, kendisinin deyimiyile yâkinî bilgiye ulaşmıştır.¹⁵⁰

Gazâli açısından bu ışık bütün bilgilerin öğrenilmesinin başlangıç safhasıdır. Ancak böyle bir ışığı kullanmak için kalbi en yüksek seviyeye çıkarmak gerekir. Bu ışığın faaliyete geçip aydınlatması ise devamlı olmaz, aralıklarla olur.¹⁵¹

“Gazâli’nin bu kalbi nûr olarak nitelemesinin ve onun bir ışık oluşunun maddî delili de vardır. Zira maddi kalbimiz de bu nuru kendinde lokalize olarak bulundurur ve genel olarak Keith-Flack ismiyle meşhurdur. Gözle görülmeyen, ancak mikroskopik bir nokta olan organcık, üst vena cava ile sağ atrium’un bitiştiği yerde bulunur. Kalbin hiç vücuda bağlı olmayan, bağımsız hareketini sağlayan adetâ ambulansların alârm ışığı gibi ışık saçan bir organcıktır ki bütün vücudu idare eder.”¹⁵²

“Kalp, insanda hem maddi hem de mânevi bakımdan en yetkin organdır. Akıldan da hem biyolojik hem de manevî bakımdan üstündür. Zira kalb, bu Keith-Flack ile diğer bütün organlardan akıl da dahil bağımsızdır. Beyni çıkarılan bir varlık yaşayabildiği halde, Keith-Flack’in nûr saçması durdurulan bir canlı ölebilir; öte yandan beyinde lokalize olmuş olan akıl denen bilgi elde etme gücünün her şeyi tecrübeye mahal bırakmaksızın doğru, çok kesin olarak bilmediği halde Gazâli’ye göre kalp, bunu nuru sayesinde her şeyi görür gibi bilebiliyor.”¹⁵³

Gazâli’ye göre kalp, bu ayırt eden gücünden dolayı akıldan üstündür ve kendisinden şüphe edilmeyen yâkini bilginin de elde edildiği organdır. Aynı zamanda kalbe gelen ışığın kaynağı Allah olduğu için, yaratılan eşyanın içinde bir eşyadan ibaret olan akıldan, kalp daha üst bir mertebeye sahiptir ve varlıkları bütün gerçekliği ile bilme gücüne sahiptir.¹⁵⁴

Akılın ilerisinde bulunan bir devre vardır. Bu devrede insanda farklı bir görme yetisi meydana gelir. Bu yeti ile insan bilinmeyen âleme ait olanları, sonradan olabilecek

¹⁵⁰ Bayrakdar, a.g.e., s. 222.

¹⁵¹ Bayrakdar, a.g.e., s. 222.

¹⁵² Gras, *Anatomy of the Body*, s. 555; *Blakiston’s New Gould Medical Dictionary*, (2. Baskı), New York, Toronto, London, 1956, ss. 800-801- *Doreand’s Illustrated Medical Dictionary*, (24. Baskı), Philaelpia, London, 1965, s. 1017, Bayrakdar, a.g.e., s. 222-223’ten naklen.

¹⁵³ Bayrakdar, a.g.e., s. 223.

¹⁵⁴ Bayrakdar, a.g.e., s. 223.

olayları ve aklın anlayamadığı diğer şeyleri görebilir. Bu, duyu organlarının aklın alanına giren şeyleri; aklın da duyu organlarının alanına giren şeyleri idrak edememesi gibidir.¹⁵⁵

Pekâlâ, Gazâli'ye göre, acaba kalp nedir? İnsan vücudunun yaşamasını sağlamak için, vücudun her tarafı'na kan pompalama işini yapan organ mı? Yoksa başka bir şey mi?

Kalbin iki anlamı vardır. Biri göğsün sol tarafında bulunan içinde hafif oyuklu boş kısımlar bulunan ve buralarda kara kan bulunan ayrıca ruhun kaynağı olan kısmıdır.¹⁵⁶

Pekâlâ, Gazâli'nin bilgi edinme melekesi/kaynağı olarak kastettiği bu kalp midir?

“Biz ne zaman bu kitabımızda “kalp” kelimesini kullanırsak, onunla bu et parçasından ibaret olan kalbi kastetmiyoruz. Zira bu bir et parçasıdır. Hiçbir kıymeti yoktur. Mülk ve şehadet âleminde dir. Hayvanlar da görgü duyularıyla onu idrâk ederler.”¹⁵⁷

Kalbin ikinci anlamı Allah'a ait olan manevi özellikler taşıyan aynı zamanda maddi kalp ile bağlantısı olan özelliğidir. Bu özellik insan türünün en önemli gerçeğidir. İnsanoğlu'nun anlama, öğrenme, ilgi kurma, ceza verme, yanlış yaptığı bir işten dolayı sorumlu tutulma ya da cezalandırılma konumunda bulunan kısmıdır. Maddi kalbin manevi kalp ile ilgisi maddenin renk ile, bir yerde bulunmanın bulunduğu yer ile ilgisine benzer.¹⁵⁸

Gazâli'nin kalp'ten kastettiği, kendisinden bazen ruh, bazen nefis diye bahsedilen insan varlığının gerçekliğidir. Onun kalp derken, göğsün sol tarafında bulunan, yaşamını kaybeden insanlarda ve hayvanlarda da bulunan, et ve kandan ibaret olan kısmı kastetmemektedir. Bu özelliklerden kastedilen kalbi insan doğal gözü ile de görebilir.¹⁵⁹

Gazâli, insan'ın iki farklı özellik'ten yaratıldığını söyler:

“O halde kalp alemlerin Rabbi olan Allah'ın nazargâhıdır.”¹⁶⁰

“Kendini tanımak, bilmek istersen, iki şeyden yaratılmış olduğunu bilesin. Biri zâhiri kalp. Buna beden derler. Göz ile görülebilir. Diğeri bâtın mânâsındadır. Ona nefis

¹⁵⁵ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

¹⁵⁶ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 9.

¹⁵⁷ Gazâli, a.g.e., s. 9.

¹⁵⁸ Gazâli, a.g.e., s. 9.

¹⁵⁹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 26.

¹⁶⁰ Gazâli, *Âbidler Yolu*, s. 100.

derler, rûh derler ve kalp derler. Bu ancak hakikat gözü ile bilinebilir. Baş gözü ile görülemez.”¹⁶¹

“Bilmiş ol ki Allah Teâla insanı iki muhtelif nesneden yarattı: Birisi karanlık, yoğun, oluş ve bozuluş kurallarına tâbi, unsurlardan oluşan, birleşik, toprak tabiatlı, kendinden başkasına ihtiyaç duyan cisim; ikincisi ise cevher tabiatlı, tekil [birleşik olmayan], nurlu, idrâk edici, eyleyici, hareket ettirici, alet ve cisimleri ikmâl edici olan nefstir.”¹⁶²

Gazâli'nin bu düşünceleri ile Descartes'ın, “Beden-Ruh” varlık felsefesinin öncülü olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Gazâli, bu düşüncelerini biraz daha açıklığa kavuşturur:

Gazâli'nin nefsten kastettiği, isteyen güç, cinsel arzular ve sinirliliğe sebep olan güç, kalpte bulunan ve hayatı meydana getiren kanı, beden her tarafına dağıtan güç değildir. Çünkü bunlar, hayvan kalbinin de yaptığı işlerdir. Buna doğal kalp de denir. Yiyeceklerin faydalı kısımlarını ilgili yerlere dağıtıp faydasız kısmını dışarı atmak da bu gücün özellikleri arasında bulunur.¹⁶³

Gazâli'nin nefsten kastettiği daha çok manevi boyuta tekâbül etmektedir:

“İşte nefis ile kastettiğim kâmil ve tek cevherdir ki bunun işi sadece hatırlama, koruma, tefekkür, ayırt etme ve derin düşünmedir. Nefis bütün ilimleri alır, mücerred, maddelerden ârî suretleri alıp kabul etmekten usanmaz, bu ona zor gelmez. İşte bu cevher ruhların reisi, kuvvetlerin hükümdarıdır. Bunların hepsi ona hizmet eder, emrine uyar.”¹⁶⁴ Konuşan nefsin, farklı gruplar tarafından çeşitli isimleri vardır. Filozoflar buna “en-Nefsü'n-Nâtika”; Kur'an “en-Nefsü'l-Mutmainne” ya da “er-Ruhu'l-Emrî”; tasavvuf ehli ise “kalp” diye adlandırır. Farklılık sadece adlarındadır. Ancak anlamları hep aynıdır. Kalp, ruh, mutmainne hep konuşan nefsin isimleridir. Bu konuşan nefis de yaşayan ve aktif bir özdür. Tasavvuf ehli de hayvanî özellikleri içinde bulunduran ruha nefis adını verirler.¹⁶⁵

¹⁶¹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 26.

¹⁶² Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 45.

¹⁶³ Gazâli, a.g.e., s. 45.

¹⁶⁴ Gazâli, a.g.e., s. 45.

¹⁶⁵ Gazâli, a.g.e., s. 45-46.

Gazâli, bilgi elde edinme kaynaklarında duyu organlarını eleştirirken; eksikliklerden, kusurlardan uzak bir yetinin olduğunu, bunun ise kalp olduğunu belirtir:

“Kalp, kul için birçok kıymetli pırlantaların bulunduğu ve büyük manaları ihtiva eden bir hazinedir. O pırlantaların birincisi akıldır. En büyük pırlanta ise dünya ve ahiret saadetini sebep olan Marifetullahtır. Sonra Allah indinde şeref ve rütbe kazanmağa vesile olan kalp gözüdür.”¹⁶⁶ Kalbin içerisinde içgüdüler, akıl ve bunların neferleri bulunur ve bu farklı eğilimler sürekli bir üstünlük kurma mücadelesi verirler. Bu şekilde bir mücadelelerin olduğu bir yere gerekli önemin verilmesi, tehlikelere karşı tedbir alınması gerekir.¹⁶⁷

Tasavvuf ehlinde bir kısmı bedeninin iki tane gözü olduğu gibi kalbin de iki tane gözü olduğunu, dışta bulunan göz ile dış dünyada bulunan nesnelere, akıl gözüyle de gerçeklerin görülebildiğini söylemişlerdir. Bu konuda Hz. Muhammed de her kulun kalbinin iki gözü olduğunu, bunlar ile bilmeyen âleme ait şeylerin kavrandığını, Yüce Allah'ın bir kuluna hayırlı olan bir şeyi vermek istediğinde, dış gözlerinin göremediği nesnelere görebilsin diye kalp gözünü açtığını bildirmiştir.¹⁶⁸

“Hülâsa kalp gözü, yani akli çalışmayan bir insan hiçbir zaman dinin iç yüzüne vâkıf olamaz; tersine daima onun kabuklarını toplamakla meşgul olur. Başka bir deyimle kalp gözü kör olan bir kimse Allah yolunda bulunarak ibadet ve tâat etse bile, hiçbir zaman bunları yerine getirmenin gerçek manasını kavrayamaz, onları sadece birer şekil ve merasim olarak tekrar eder durur.”¹⁶⁹

Gazâli'nin, kalp derken, ne anlaşılması istediğine dair düşüncelerinden bu kadar alıntı yapmak sanırım yeterli olacaktır. Şimdi de diğer önemli anahtar kelimelerinden olan Ruh ve Nefis hakkındaki düşüncelerine yer vermek gerekmektedir.

2.2.5. Ruh

Ruh da amacımızın çeşidiyle alâkasından dolayı iki anlamda kullanılıyor. Birinci anlamı, yumuşak bir madde olan, kaynağı kalbin oyulmuş kısımlarıdır. Bedene dağılan

¹⁶⁶ Gazâli, *Âbidler Yolu*, s. 100-101.

¹⁶⁷ Gazâli, a.g.e., s. 101.

¹⁶⁸ Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 48.

¹⁶⁹ Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, s. 279.

damarlar aracılığıyla bedenın diğer organlarına ve kısımlarına ulaşır. Kalbin etkisinin bedenın her tarafına ve beş duyu organlarına yayılması, evin herhangi bir yerinde yanan lâmbanın ışığının, evin her tarafına yayılmasına benzer.¹⁷⁰

Ruhun bedendeki etkilerini de yine lâmbanın ışığının evin içerisinde yayılması metaforu ile anlatır.

“Ruhun geçişi ve bātındaki dalgalanması ise, çıra ışığının evin etrafına hareket edicinin hareket ettirmesiyle dalgalanması misâlidir. Doktorlar ruh kelimesini kullandıkları zaman, bu mânayı kastederler. Bu lâtif bir buhardır. Onu, kalbin hareketi oluşturur. Bu mânadaki ruhun îzahını yapmak, bizim vazifemiz değildir. Çünkü bu, doktorların hedefiyle ilgilidir. O doktorlar ki, bedeni tedavi etmektedirler.”¹⁷¹

Fakat Gazâli'nin felsefesinde, yakîni bilgiyi elde etme kaynağı olarak anlatmak istediği ruh, bu değildir.

“Kalbi Rabbül-âlemînin komşuluğuna varıncaya kadar tedavi eden din doktorlarının hedefine gelince, onların hedefi asla bu ruh ile ilgili değildir.”¹⁷²

“İkinci mâna: Ruh, insanda idrâk edici ve bilici lâtifedir. O lâtife ki, biz onu daha evvelce kalbin mânalarından birisinde îzah ettik. Ve Cenâb-ı Hakkın İsrâ sûresinin 85. Âyetinde kastettiği ruh da bu ruhtur: 'De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir.' Ruh, rabbâni ve âcaib bir emirdir. Onun hakikatini idrâk etmekten akıllar âciz kalmaktadır.”¹⁷³

2.2.6. Nefs

Gazâli'ye göre nefsin de birçok anlamı olmasına karşın kendisinin anlatmak istediği yerle ilgili olarak iki anlamı belirtir. Birincisi ile insanda bulunan içgüdüleri ve sinirlenme gücünü elinde bulunduran kısım anlatılmak istenir. Çünkü tasavvuf ile uğraşan insanlar, insanın bu özelliklerinden bahsederek, nefisle savaşmak ve nefsin isteklerini ya azaltmak ya da yok etmek şarttır, derler.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 9.

¹⁷¹ Gazâli, a.g.e., s. 9.

¹⁷² Gazâli, a.g.e., s.10.

¹⁷³ Gazâli, a.g.e., s.10.

¹⁷⁴ Gazâli, a.g.e., s.10 .

Nefsin ikinci anlamı ise insanın gerçeği olan, daha önce de belirtilen sözdür. Bu söz, insanın insan olmak bakımından kendine özgü olan şahsiyetidir. Aynı zamanda durumlarının değişiklik göstermesi sebebiyle çeşitli isimler de alabilmektedir. Eğer Allah'ın emirlerine uyup, içgüdüleri sebebiyle korkuya kapıldığı zaman kendisinin adı, huzura ermiş nefis olur.¹⁷⁵

Birinci mâna'da nefis, insan'ın arzuları, istekleri, içgüdüleri gibi hayvâni özellikleri anlatılmak istenir ve bu nefis ile Allah'a ulaşamaz. Çünkü o, insanı hep içgüdülerinin etkisi altında bırakmaya sürüklediğinden dolayı şeytanın söylediklerini yapmaktadır.¹⁷⁶

Gazâli, iki nefis arasında da şu şekilde ayırım yapar:

“Bâzen ‘nefs-i emmâre’den gaye, nefsin birinci mânasıdır demek de câiz oluyor. Binâenaleyh, nefis, birinci mâna ile, gayet kötüdür. İkinci mânasıyla güzeldir. Çünkü ikinci mâna, Allah ve sâir bilinenleri idrâk etmenin hakikatidir.”¹⁷⁷

Gazâli, Makasid El Felasife adlı eserinde ise İnsani Nefs'in Bilici ve yapıcı olmak üzere iki gücünün olduğundan bahseder. Bilici gücü teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırır. Teorik güç, Allah'ın varlığının, birliğinin, kâinatın sonradan yaratıldığını bilmek gibi meselerle ilgilidir. Pratik güç, davranışlarımızla alakalı olan kısmı ifade eder. Yapıcı güç ise bilici gücün istemesiyle hareket eder. Yapıcı güç, bir şeyi elde etmeyi istemek veya istenen bir şeyden korunmak için vardır.¹⁷⁸

Gazâli, insan nefsinin bilici (âlim) gücü'nün unsurlarının (teorik ve pratik güç), insanın iki farklı yönüne yönelik olduğunu belirtir. Bir yönü üstün yönetici olan kısma doğrudur. Bu yönüyle ilimleri elde eder. Diğer yönü de aşağı tarafa yâni bedene istenilen davranışın yaptırılması, istenmeyen davranışın yaptırılmaması ile ilgilidir.¹⁷⁹

O halde Gazâli'ye göre kesin bilgi (ilm-iyakın)'nin kaynağı olan kalbin diğer isimleri nefis ve rûh'tur.

Gazâli, İtikad'da Orta Yol, adlı eserinde ise bilginin kaynaklarının altı tane olduğunu söyler. Birinci kaynağı hissiyattır.

¹⁷⁵ Gazâli, a.g.e., s.10 .

¹⁷⁶ Gazâli, a.g.e., s.10.

¹⁷⁷ Gazâli, a.g.e., s.11.

¹⁷⁸ Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 282-283.

¹⁷⁹ Gazâli, a.g.e., s. 283.

“His: 1. Duygu, dış âlemin tesirlerini duyma kabiliyeti. 2. İçte, gönülde meydana gelen yankı. 3. Bir şeye karşı duyulan ilgi. 4. Anlama, dolaylı olarak anlama, sezme; idrak.”¹⁸⁰ “Hissiyat: Hisler, duyular.”¹⁸¹

Birincisi iç ve dış gözleme dayanarak elde edilen hissiyattır. Örneğin meydana gelen herhangi bir olayın gerçekleşmesine neden olan başka bir olay vardır denildiğinde, bu sözü söylenen kişinin kabul etmesi gerekir. Çünkü dış gözlem yoluyla siyah bulutların gelmesinden sonra yağmur yağmasına şahit olununca ve bunun sürekli olarak bu şekilde olduğu bir başkasına söylendiği zaman dış gözlem yoluyla bunun var olduğu ispat edilebilir. Buna benzer şekilde insanın iç dünyasında meydana gelen üzülme, sevinme gibi durumların var oluşu da iç gözlem yoluyla bilinir. Yâni duyu organları yoluyla bizzat tecrübe edilerek elde edilen bilgilere hissiyat deniliyor.¹⁸²

“İkincisi, sırf akli kavramlardır. ‘Âlem ya hâdis veya kadîmdir’ dediğimiz zaman, her düşünür kimsenin, bu iki ihtimalin dışında bir üçüncüsü olmadığından, bunu böyle kabul etmesi gerekir.”¹⁸³

Gazâli’nin üçüncü kaynağı, tevatür’dür:

“Tevâtür: 1. Ağızdan ağıza yayılma. 2. Kuvvetli, yaygın söylenti.”¹⁸⁴ Devletlerin, kralların/pâdişahlar’ın yaşadıkları, Besni, Erzurum, İstanbul gibi şehirlerin var oldukları, hep tavâtür yoluyla bilinir.

Bütün Peygamberlerin geldikleri, görevlerini yerine getirdikleri, yaşadıkları yer, çektikleri sıkıntılar genelde tevatürle bilinir.¹⁸⁵

“Dördüncüsü, aslın, başka bir kıyasla isbat edilmiş olmasıdır. Bu kıyas, ya bir dereceli veya birçok dereceli olup, hisse, akla yahut da tevatüre dayanır. Çünkü iki aslın neticesi, başka bir kıyasda asıl olabilir. Meselâ âlemin hâdis olduğu neticesine vardıktan sonra ‘âlemin hâdis olmasını’ başka bir kıyasın tertibinde asıl yapmak mümkündür. Meselâ; Her hâdis olanın bir sebebi vardır. Âlem hâdistir. O halde onun da bir sebebi

¹⁸⁰ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (8. Baskı), Rehber Yayın., Ank., 1990, s.478.

¹⁸¹ D. Mehmet Doğan, a.g.e., s. 479.

¹⁸² Gazâli, *İtikad'da Orta Yol (al-İktisâd fi'l- İ'tikâd)*, (Çev.: Kemal Işık), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayın., Ank., 1971, s. 19-20.

¹⁸³ Gazâli, a.g.e., s. 20.

¹⁸⁴ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1089.

¹⁸⁵ Gazâli, *İtikad'da Orta Yol*, s. 20.

vardır. Âlemin hâdis olmasını deliller ispat ettikten sonra bunu inkâr etmek imkânsızdır.”¹⁸⁶

Gazâli'nin belirttiği beşinci kaynak ise sem'iyattır.

“Semi.-mii (sem'i): 1. Kulak. 2. İşitme, duyma. 3. Söz dinleme. 4. İşitme ile ilgili.”¹⁸⁷

Beşincisi işiterek elde edilen sem'iyattır. Her olayın var oluşu duyu organları yoluyla bilinir. Meydana gelen olayların günah ya da sevap olması Kur'andan öğrenilir. Bunun gibi Allah'ın istediği olur, istemediği olmaz sözü de bu konu hakkında yetkili İslâm âlimlerinin ortak görüşe vararak aldıkları karar kabul edilir. İşte bunlar işitilerek öğrenilir.¹⁸⁸

Altıncısı, sözü söylemek istediğimiz kişiye, onun kabul edebileceği veya inanabileceği şeyden seçerek söylemektir. Kişinin kabul edebileceği duyular veya akıl ile ilgili ispat edecek verilerimiz yoksa o kişinin düşüncesini göz önünde bulundurarak kullanabiliriz. Görerek elde edilen verileri, görme engelli bir kişiye; işiterek elde edilen verileri işitme engelliye anlatmaya çalışmak imkânsızdır. İslâmiyet ile tanışmamış bir insana, tevâtür ile elde edilen bilgilere başvurarak Hz. Muhammed'in Kur'an ile peygamberlik görevini yerine getirdi diye bilgi vermeye çalışılsa, ona tevâtür yoluyla bilgi edinecek kadar zaman verilmedikçe bunu anlaması mümkün değildir.¹⁸⁹

Gazâli, “İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn” ile “Yol, Bilgi ve Varlık (Ledünnî İlim Risalesi)’da ise bilginin kaynakları olarak vahiy ve sezgi (ilham)’den bahseder:

2.2.7. Vahiy ve Sezgi (ilham)

“Bil ki insanî ilim/bilgi iki yoldan elde edilir: insanî öğrenim, Rabbanî öğrenim. Birinci yol bilinen, algılanabilen yol olup her akıl sahibi buna yol bulabilir. Bu tarz öğrenim iki şekilde mümkün olur: Birisi dışarıdan olup öğrenmekle (taallüm) elde edilir; ikincisi içeriden olup tefekkürle meşgul olmaktan ibarettir. İç dünyada (batın) tefekkür, dış dünyada (zâhir) öğrenim (taallüm) mesabesindedir.”¹⁹⁰

¹⁸⁶ Gazâli, a.g.e., s. 20.

¹⁸⁷ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 978.

¹⁸⁸ Gazâli, *İtikad'da Orta Yol*, s. 20-21.

¹⁸⁹ Gazâli, a.g.e., s. 21.

¹⁹⁰ Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 56.

İkinci yol Allah'a ait olan öğretme olarak iki türdür. Birincisi, Allah'ın hızlı bir şekilde bilgi vermesidir. İnsanın, nefsi olgunluğa eriştikten sonra kendisinde bulunan bütün günahlardan, dünyevi arzularından uzaklaşıp yönünü Allah'a çevirirse Allah da büyük ve manevi bir yönelişle o kuluna yönelir. Kendi zâtından büyük bir kalem, kulundan da bir kâğıt alarak üstüne bütün bilgileri yazar. Allah'ın nefsi öğretmen, kulun nefsi ise öğrenci konumundadır. Bu şekildeki kulun nefsi çalışıp öğrenmeden ve tefekküre gerek kalmadan her şeyi öğrenir.¹⁹¹

Allah'a ait olan ikinci öğretimin adı ilhamdır. İlham, Allah'a ait olan nefsin, İnsan'a ait olan nefsi, onun talep etmesinin gücü ölçüsünde ikaz etmesidir. İlham vahyin izidir. Vahiy, bilinmeyene ait olanların açıkça, ilham ise kapalı bir şekilde bildirilmesidir. Vahiy ile elde edilen bilgiye peygamberlik bilgisi, ilham ile elde edilen bilgiye ise ledünni ilim denir. Ledünni ilim insan nefsi ile Allah arasında hiçbir aracı olmadan elde edilen ilimdir. Bu ilim, günahlardan arınmış kalplere, bilinmeyenlerin lambasından gelen ışığa benzer.¹⁹²

Gazâli'ye göre melekût âlemi'ne ait sırlar, bu dünyada iken bazı insanlara görünür/gösterilir. Bu yol da ya vahiydir ya da ilhamdır.

Bâzı zamanlarda uyanık iken de perde kaldırılır. Allah'ın dilemesiyle perdeler kaldırılır, bilinmeyen âleme ait olan şeyler kalplerde belirmeye başlar. Bazı zamanlarda çok hızlı bir şekilde gider, gelir; bazı zamanlarda ise biraz daha sürer fakat sürekli devam etmez. Bundan dolayı ilmi isteyen kişinin çalışıp çabalamasıyla ilim, ilhamdan ayrı düşünülemez. Sadece perdenin kaldırılması yönüyle ondan ayrı tutulabilir çünkü perdenin kaldırılması insanın özgürlüğü içinde değildir. Vahiy de bu gibi durumlar açısından ilhamdan ayrı düşünülemez, sadece ilmi getiren meleğin görünmesi noktasında ayrılır. Zira ilim, insanın kalbinde melek aracılığıyla olur.¹⁹³

“Peygamberler ve evliyâ uyanık iken de görürler. Çünkü, diğerlerine uykuda verilenler, bunlara uyanık iken de verilir. Onların bu dünya ile meşguliyeti, öbür dünyanın işlerini müşahede etmelerine engel olmaz.”¹⁹⁴

¹⁹¹ Gazâli, a.g.e., s. 58.

¹⁹² Gazâli, a.g.e., s. 60.

¹⁹³ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 38.

¹⁹⁴ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 90.

Fakat bu şekilde bir görme kabiliyetine sahip olmanın sadece özel insanlara mahsus olduğunu belirtir.

“Böyle bir müşahede, peygamberlerden ve dereceleri peygamberlerin derecelerine yakın olan Allah’ın velî kullarından başkası için umulmaz.”¹⁹⁵

Demek ki normal duyu organları, seçilmiş bazı insanlar (peygamberler ve velîler) için, görünenin ötesinde bulunan bir âleme ait olan durumları görmelerine ve bu âleme ait bilgi vermelerine imkân sağlayabilmektedir. Zâten öyle olması gerekir ki kendilerine inanan insanlar (ümme)ler’a, “öbür dünya (ahiret)” inancı’nı ispatlayabilsinler.

Peygamber, bilinmeyen âleme ait olan şeyleri, Allah’ın aracısız olarak bilgi vermesi sayesinde bilir. Uyku yoluyla bilinmeyene ait şeyleri de Allah’ın ya da meleklerin bilgi vermesi ile bilir ve sizin bahsettiğiniz şeylerden hiçbirisine gerek duymaz diyen bir kimseyi kabul etmeyecek bir ispat yoktur. Böyle bir reddetmenin din açısından da desteği yoktur.¹⁹⁶

Allah’a ait olan aklın yayılmasından vahiy, Allah’a ait olan nefsin aydınlatmasından da ilham ortaya çıkar. Vahiy peygamberin, ilham da Allah dostu olan evliyanın ayırıcı süsüdür. Bedensel arzuların akıldan aşağı olduğu gibi velî de peygambere göre aşağı mertebededir. Bunun gibi ilham da vahiyden aşağı mertebededir. İlham vahye göre daha az güçlü; rüyaya göre ise daha güçlüdür. İlim bazı peygamberlerin ve velîlerin ilmi iken, vahiy de bilinen peygamberlere ait olan ilimdir.¹⁹⁷

Pekâlâ, acaba İlham sadece evliya’ya, nübüvvet de sadece Resuller’e mi aittir?

“Risalet ve nübüvvet arasında fark vardır. Nübüvvet kudsî nefsin, ilme ve akla konu olan hususlara (ma’lûmât ve ma’kûlât) ait hakikatleri, buna elverişli ve kabiliyetli olanlara iletmek üzere kabul etmesidir. Kimi zaman nefslerden biri tarafından bu kabul gerçekleşir, fakat herhangi bir mazeret veya sebep dolayısıyla tebliğ görevi kendisine yönelmez. Ledünnî ilim ise hem nübüvvet, hem velayet ehline elde edilebilir.”¹⁹⁸

Gazâli, bu savını desteklemek için de Kur’an-ı Kerim’den ayetlere başvurur.

Gazâli, bilgi edinme kaynağı olarak bir de rüyâlar’dan bahseder.

¹⁹⁵ Gazâli, *İhyâ*, (IV. Cilt), s. 895.

¹⁹⁶ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 170.

¹⁹⁷ Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık*, s. 60.

¹⁹⁸ Gazâli, a.g.e., s. 60.

2.2.8. Rüyalar

“Kalbin içinde, ikinci bir pencere bulunduğuna delil, ilimlerin iki çeşit olmasıdır: Biri uyku hâlidir. Uykuda iken duyu organlarının yolu bağlanıp, kesilince, içerdeki diğer pencere açılır. Âlem-i meleküttan ve lehv-i mahfûzda gaybî olan, ileride olacak şeyleri bilir ve görür. Ama ya açık olarak, olduğu, olacağı gibi görür, yahût tabire ihtiyaç olacak sûrette görür. İnsanlar zannederler ki, uyanık olan, mârifete daha uygundur. Halbuki, herkes bilir ki, uyanıkken gaybı görmek olmaz, uyurken olur. Duyu organları yolu ile olmaz.”¹⁹⁹

Kalp ve Allah’ın ezeli ilminin yazılı olduğu levha ayna gibidirler. Nasıl ki iki ayna karşı karşıya konulunca birinde görülenler diğerinde de görülüyorsa bunun gibi Allah’ın ezeli ilminin bulunduğu levhanın da kalpte görülme imkânı vardır. Fakat bunun olabilmesi için kalbin kirlerden, paslardan, günahlardan arınarak temizlenmesi gerekir. Ayrıca duyu organlarının verdiği bilgilerden uzak kalması gerekir. Böyle bir durum ise uyku anında gerçekleşir. Uyku anında hissetme yolu kapalı olsa da hayal yolu açıktır. Bundan dolayıdır ki kişi rüyada gördüklerini hayali benzerler yolu ile görür.²⁰⁰

Gazâli, melekût âlemi’nin tam manasıyla görülmesinin ise ancak ölünce meydana geldiğini belirtir:

“Ölünce, hayâl de, his de kalmaz. O zaman işler perdesiz ve örtüsüz görünür. Ona derler: ‘Senden perdeyi kaldırdık, gözün bugün daha keskin görür.’ Ve derler ki: ‘EyRabbimiz! Gördük, işittik. Şimdi bizi tekrar dünyaya gönder, iyi ameller yapalım.’”²⁰¹

“İşte böylece bâzan ilâhi lütufların rüzgârı eser, kalblerin gözünden perde kalkar. O kalblerde levh-i mahfuzda yazılan bâzı şeyler tecelli eder. Bu da bâzan uyku zamanında olur. Böylece kişi, gelecekte olanları bunun vasıtasıyla bilir. Fakat perdenin tam kaldırılması ölümle olur. Orada perde tam mânasıyla kalkar.”²⁰²

Gazâli’ye göre bir bilgi edinme kaynağı olan rüya, Peygamberlikten bir şubedir tabire ihtiyacı vardır. Yâni rüyalarda anlatılmak istenen bilgi direkt değil de misaller ile verilir ve bunların tabire (yorumlanmaya) ihtiyacı vardır.

¹⁹⁹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35.

²⁰⁰ Gazâli, a.g.e., s. 35-36.

²⁰¹ Gazâli, a.g.e., s. 36.

²⁰² Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 37-38.

“Tabir ilmi sana misal hususunu belirtir. Çünkü rüya peygamberlikten bir şubedir. Görmüyor musun rüyada görülen güneşin tabiri sultandır? Zira ikisi arasında ruhanî bir anlamda ortaklık ve benzerlik vardır. Bu da her şeyin üstünde olup, hepsine tesir etmek ve nur saçmak hususudur. Ayın tabiri vezirdir. Çünkü güneş, gittiği zaman âleme ışığını ay vasıtasıyla verir. Bir kimse elinde bir mühür bulunduğunu, onunla erkeklerin ağızlarını, kadınların ferçlerini mühürlediğini görse, bu rüya o kimsenin ramazanda sabah namazından önce ezan okuduğu şeklinde tabir edilir. Bir kimse rü’yasında zeytin yağını zeytine döküyor görse, bunun da tabiri şöyledir: Adamın altında bir cariyesi vardır ki bu cariye kendi anasıdır ama kendisi bilmiyor.”²⁰³

“Vahiy-Sezgi” konu başlığında, Hz. Muhammed’in, uyanık iken Abdurrahman bin Avf’in Cennet’e emekliyerek girme olayını görmesi örneğini burada tekrar hatırlayarak; rüyâların tabiri meselesiyle ilişkilendirmeye çalışalım. Gazâli bunu şu şekilde tabir ediyor:

“Eğer dünya meşgalelerine çeken, güç bakımından öteki çekiciden kuvvetli ise insanı cennette seyretmekten alıkoyar. İman çekicisi, dünya çekicisinden kuvvetli olur da bir güçlülükle karşılaşır yahut yavaş yavaş yürürse şehvet âleminde bunun misali emeklemektir. Böylece sırlar hayal camları arkasından görülür.”²⁰⁴

“Uyanık durumdaki bu vahiy, teville ihtiyaç gösterir. Nitekim uyku halinde de tabire muhtaçtır. Uykuda vaki olan bu hâlin, peygamberlik hususiyetlerine oranı, 1’in 46’ya oranı gibidir. Uyanık iken olan bu halin peygamberlik hassalarına oranı ise uykudakinden daha büyüktür. Kanaatime göre bunun oranı, 1’in 3’e oranı gibidir.”²⁰⁵

“Rüyâ âleminde olan müşahede peygamberlik nurlarındandır. Nitekim Resûlullah buyurmuştur: ‘Salih rüya, peygamberlikten olan kırk altı parçadan bir parçadır.’

Bu da bir inkişaftır ki, ancak perdenin kalpten yırtılmasıyla meydana gelir. Bu sırta binaen ancak sâlih ve sâdık bir kimsenin rüyâsına güvenilir. Yalanı çoğalan bir kimsenin rüyâsı doğru olamaz. Fesad ve günahı çoğalan bir kimsenin kalbi kararır. Binaenaleyh onun gördüğü karışık rüyâlardır. Bu sırta binaen Resûlullah uyku için abdestlenmeyi emir buyurdu.”²⁰⁶

²⁰³ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 43-44.

²⁰⁴ Gazâli, a.g.e., s. 51.

²⁰⁵ Gazâli, a.g.e., s. 51.

²⁰⁶ Gazâli, *İhyâ*, (IV. Cilt), s. 895-896.

Bazı bilgiler ya da gelecekte olacak olaylar ise rüyâlar'da aynen gösterilebilir.

“Bâtın kalp gözünde gelecekte olanlar inkişâf eder. Nitekim Mekkeye girmek, rüyâ âleminde, Resûlullah'a inkişâf etti. Tâ ki, şu âyet nâzil oldu: ‘And olsun ki, Allah gerçekten peygamberine o rüyâyı hak olarak doğru gösterdi.’ (Feth:27)”²⁰⁷

Demek ki Gazâli'ye göre rüyâlar gayb hakkında bilgi elde etme'de önemli yer işgal etmektedir.

“Rüyâ ve uyku âleminde gaybı bilmek, Cenâb-ı Hakkın sanatının acâibliklerinden, Âdemoğlunun fitratının garâibliklerindedir. Bu melekût âleminin varlığına delâlet eden delillerin en açığındandır. Hâlbuki halk tabakası, kalp ve âlemin diğer acâibliklerinden gafil oldukları gibi, bundan da gafildirler! Rüyânın hakikatinde söz söylemek mükâşefe ilminin inceliklerindedir.”²⁰⁸

Gazâli, aynı zamanda uyku'yu ölüme benzetiyor.

“Uyku ölüme, gayb âleminin yüzünden perdeyi kaldırmakta tesir eden zaif bir yönden benziyor. Hattâ uyuyan bir kimse gelecek zamanda olacağı bilir olmuştur. Acaba perdeyi yırtan ve perdeyi tamamen kaldıran ölümü nasıl görürsün? Öyle ki insan nefesi kesildiği anda, gecikmeksizin, nefsinin ya azablar, rezaletler ve felaketlerle sarılı görür – bundan Allah'a sığınıyoruz- veya daimî bir nimet, sonsuz ve büyük bir mülke çevrili olarak görür. Bu manzara ânında şâkîlere, perde kalktığı anda denir:

‘Bugünden gaflette idin. Şimdi senden (gaflet) perdeni açtık. Artık bugün gözün keskindir. (Gerçeği görüyorsun).’ (Kaf:22)”²⁰⁹

“Gazâli'nin rüyâ yoluyla bilgi elde edilebileceği hakkındaki görüşleri bugünkü modern psikoloji ve psikanaliz yönünden oldukça enteresandır. Zira bu konu, bugünkü tıp ve psikolojiyle ilgilenen bilim adamları arasında, üzerine çok çalışılan konulardan biridir. Meselâ psikanalizin kurucusu sayılan Freud başlangıçta rüyâ yoluyla bilgi elde etme tezinin bir saçmalık ve hurafe olduğunu savunmasına rağmen, hayatının sonuna doğru, bu görüşünden vazgeçerek, Gazâli gibi, rüyânın da bir bilgi kaynağı olabileceğini savunmuştur.”²¹⁰

²⁰⁷ Gazâli, a.g.e., s. 896.

²⁰⁸ Gazâli, a.g.e., s. 896.

²⁰⁹ Gazâli, a.g.e., s. 897.

²¹⁰ Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 217.

“Diğer taraftan işaret edelim ki eski hikmetlerin, rüyâlarla geleceği önceden görme iddiaları haklı ve oldukça ilginç bir olaydır.”²¹¹

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden sonra Gazâli, duyuların ve aklın verdiği bilgilere güvenilebilir mi? Gazâli’ye göre yâkinî bilgi hangi bilgidir? Bu bilgiye nasıl ulaşılır? Ve esasen tezimizin konusu olan, bilginin Tanrı ile ilişkisi konularının ele alınacağı üçüncü ve son bölümümüz’e geçebiliriz.

²¹¹ Freud, (S.), ; *Le Rêve et son Interpretation*, (Fransızca Çev., H. Legos), Paris, 1925, s. 134, Bayrakdar, a.g.e., s. 217’den naklen.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ

3.1. DUYULARIN VERDİĞİ BİLGİLERİN ELEŞTİRİSİ

Gazâli, gerçeği arayan insanların çok farklı gruplara ayrıldığını söyler.

“Ulu Allah sizi en güzel şekilde doğru yola iletin ve gerçek karşısında kolaylıkla boyun eğmenizi nasib buyursun, bilesiniz ki, insanların farklı dinlere ve inanç sistemlerine bağlı oluşu, bundan başka ümmetin yolları farklı ve metodları değişik birçok mezheplere ayrılmış olması, içinde çoklarının boğulduğu, az sayıda kimsenin kurtulduğu engin bir denizdir. Her grup kurtuluşa erenin kendisi olduğunu sanır; Kur’an-ı Kerim’in bir ayetine göre ‘Her gurup kendi inancından memnundur.’ (El-Müminun, 53)”²¹²

Gazâli, ilk gençlik yıllarından, elli yaşına girdiği ana kadar, tabir-i câizse ömrü boyunca gerçeği aramak için uğraşmış ve bunun için farklı inanç, ilim, mezhep ve insan kalabalıklarını incelemiştir.²¹³

Gazâli, hayatının ilk yıllarından beri her şeyin iç yüzünü öğrenmeye yönelik bir özelliğinin olduğunu, bu özelliğinin kendisine Allah tarafından verildiğini ve bu özelliğine uygun olarak başkalarından taklit yoluyla öğrendiği her şeyden ayrıldığını söyler.²¹⁴

Gazâli, dünyaya gelirken getirilen bozulmamış durumun içyapısını, başkalarından taklit yoluyla öğrendiklerinin esas yapısını ve bunların hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunun kesin olmadığını belirtmektedir. Bunların doğruluklarını araştırmaya yönelik olarak da kendisinde, önüne geçilmez bir istek bulunduğunu belirtir.²¹⁵

Her şeyin iç yüzünü öğrenme amacıyla olan Gazâli, ilk önce bilginin, kesin bilginin ne olduğunu sorgulamakla başladı.

“İçimden şöyle dedim: Benim asıl amacım her şeyin iç yüzünü, mahiyetini bilmek olduğuna göre ilk önce bilginin mahiyetini öğrenmem gerekir. Acaba ilim (bilgi) nedir?

²¹² Gazâli, *El Münkız*, s. 86.

²¹³ Gazâli, a.g.e., s. 86.

²¹⁴ Gazâli, a.g.e., s. 87.

²¹⁵ Gazâli, a.g.e., s. 87.

Bu sorunun arkasında açıkça içime doğdu ki, kesin bilgi (ilm-i yakın) bilgi konusu şeyin şüphe izi taşımayacak şekilde belirmesi ve bu belirişin hiçbir yanığı ve vehim ihtimali taşımaması, hatta insanın içinden böyle bir ihtimalin asla geçmemesidir.”²¹⁶

Gazâli’ye göre kesin bilginin gerçek anlamda kesin olması için içerisinde hiçbir hata ve şüphe bulundurmaması gerekir. Örneğin beş sayısının üç sayısından büyük olduğunu bilen bir insanın karşısına bir sihirbaz çıksa ve insan aklının sınırlarını zorlayan gösteri yapsa bile rakamlarla ilgili bilgilerden şüphe edilmemesi gerekir. Sadece sihirbazın o gösterileri nasıl yaptığına hayret edilmesi gerekir. Bu özelliklere sahip olmayan bilgilerinin ise güvenilmez olduğunu bunun için de kesin bilgi (yâkîni bilgi) olmadığını belirtir.²¹⁷

“Bu karara vardıktan sonra bütün bildiklerimi inceden inceye gözden geçirince gördüm ki, duyu organları aracılığı ile elde edilenler (mahsusat) ile zarurî akıl prensipleri (zaruriyat) dışında kalan tüm bildiklerim bu vasıftan yoksun bilgilerdir.”²¹⁸

Gazâli’ye göre bilginin ilk kaynağı duylardır.

“Âlemdeki acayip şeyleri tanımak, ona hisler [duygular] yoluyla gelir. Bu hisler ise, bedenle varlıkta durmaktadır.”²¹⁹

Gazâli, bilginin oluşumunda duyların rolünü “havuz benzetmesi” ile açıklar.

“İşte kalp havuza benzer, ilim de suya... Beş havas (duyu) da nehirlere... Bâzen ilimleri, duyu nehirleri vasıtasıyla kalbe gönderme imkânı vardır. Görünenlerden ibret alma vasıtasıyla gönderme imkânı vardır. Böylece kalp ilimle dolar.”²²⁰

Gazâli, kalbi havuza, beş duyu organı ile elde edilen bilgileri, havuza su getiren beş dereye benzetir. Ona göre huzunun dip kısmından berrak su almak için havuzdaki bütün suyu, havuzun dışına çıkartmak, bu suların getirdiği çamuru temizlemek, bir daha havuza su gelmemesi için su gelen yollarını kesmek ve havuzun dip kısmını, temiz su çıkabilme imkânına kavuşturmak gerekir. Havuz, dışardan su gelmesine alışır, havuzun dibinden

²¹⁶ Gazâli, a.g.e., s. 87.

²¹⁷ Gazâli, a.g.e., s. 87-88.

²¹⁸ Gazâli, a.g.e., s. 88.

²¹⁹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 28.

²²⁰ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 40.

su çıkması imkânsızdır. İşte aynen buna benzer şekilde, kalbin içinden ilmin gelebilmesi için, kalbe, dış dünyadan veri gelmesinin engellenmesi gerekir.²²¹

Gazâli, bilginin ilk kaynağı olarak duyu organları ile elde edilen bilgileri kabul etti. Pekâlâ, bu yol ile elde edilen bilgilere güvenebiliyor mu?

Gazali duyu organlarına güvenilip güvenilemeyeceğini sorguluyor. Bu organlar içerisinde en güçlü olan gözü ele alıyor. Gözün gölgeye bakınca onu durgun gösterdiğini fakat dikkatli takip edildiğinde gölgenin hareketli olduğunu bu hareketin ise yavaş bir şekilde gerçekleştiğini söylüyor.²²²

“İmdi bil ki göz nûrunun birtakım kusurları var. Çünkü o başkasını görüyor ama kendisini göremiyor. Kendinden çok uzak olanı ve kendine çok yakın olanı göremiyor. Eşyanın dışını görüyor, içini göremiyor. Varlıkların hepsini değil, ancak bir kısmını görüyor. Sonlu şeyleri görüyor, sonsuz eşyayı göremiyor. Çok defa görüşlerinde aldanıyor. Bâzen büyüğü küçük görüyor; uzağı yakın, sakini müteharrik, müteharriki sakini görüyor ki bu yedi kusur dış gözden ayrılmayan kusurlardır.”²²³

Gözün yıldızlara bakınca onu çok küçük gösterdiğini fakat akıl ile elde edilen matematik ve astronomi bilgileri bu yıldızların dünyadan daha büyük olduklarını söylediğini belirtmektedir.²²⁴

“O zaman şöyle dedim: Duyu organlarının sağladığı bilgilere de güvenim kalmadı. O halde galiba bilgilerimizin başlangıç dayanağı (evveliyat) olan zaruri akıl prensiplerinden başka güvenilebilecek bilgi çeşidi yoktur. ‘On sayısı üç sayısından daha büyüktür’. ‘Bir hüküm aynı anda hem hadis (sonradan yaratılmış) hem kadim (varlığı başlangıçsız), hem var hem yok, hem vacip (varlığı gerekli) hem de muhal (varlığı imkânsız) olamaz’ şeklindeki hükümlerimiz gibi.”²²⁵

Gazâli, yukarıda naklettiğimiz sebeplerden ötürü duyuların verdiği bilgilere güvenilemeyeceğini belirtir. Duyu organlarına oranla aklın verdiği bilgilere şu an itibarıyla daha güvenilir olduğunu belirtiyor. Aklın verdiği bilgilere nasıl güvenilir

²²¹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 41

²²² Gazâli, *El Münkız*, s. 88.

²²³ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 15.

²²⁴ Gazâli, *El Münkız*, s. 88-89.

²²⁵ Gazâli, a.g.e., s. 89.

olabileceği konusundaki diğer görüşlerine de yer vererek; son tahlilde aklın da verdiği bilgilere tam manasıyla güvenip, güvenmediğine göz atalım.

3.2. AKLIN VERDİĞİ BİLGİLERİ ELEŞTİRİSİ

İlk önce aklın verdiği bilgilerin, duyu organlarının verdiği bilgilere göre daha güvenilir olduğunu, bunu da duyu organları ile kıyas ederek anlatır:

Göz kendini göremezken akıl ise hem kendini, hem kendine ait olan özelliklerini hem de başkalarını kavrayabilir. Kendisinin bilgi sahibi ve değerli olduğunu bilir. Kendi özünü bilmek suretiyle neyi bildiğini bilir. Kendi özünü bildiğini de bilir ve bu durum sonsuzluğa kadar gidebilir. Bu vasıf maddeler aracılığıyla kavrayan göz için düşünülmesi mümkün olmayan özelliiktir. Göz kendisinin çok yakınında ve çok uzağında bulunanı göremezken akıl için bu hiç sorun değildir. Akıl çok kısa bir anda gökyüzünün en yüksekini ve yerin en derinini düşünecek, bilecek güce sahiptir.²²⁶

Göz, duvarın ya da perdenin arkasını göremez. Akıl ise yüksek yönetici azınlığın bulunduğu melekler âlemine sahip olur, onları düşünür. Hiçbir gerçeklik akıldan saklanamaz. Göz ancak nesnelerin dış kısmını görür, iç kısmını ve gerçeğini göremez. Akıl ise nesnelerin hem iç kısmında hem de en sırlı yerlerinde bulunabilir. Nesnelerin gerçekliklerini ve maneviyatını kavrar. Nesnelerin nereden, nasıl, hangi sebeple, ne kadar maddeden, ne şekilde yaratıldıklarını, derecelerinin ne olduğunu diğer nesnelerle münasebetini bilir.²²⁷

Göz varolanların bir kısmını görür. Akıl yoluyla kavranılan nesnelerin hiçbirini ve duyu organları ile idrak ettiğimiz birçok şeyi göremez. Kulağımızla duyulan sesleri, burnumuzla hissettiğimiz kokuları, dilimizle hissettiğimiz tatları, dokunma duyusuyla hissettiklerimizi göremez. Ayrıca üzölmek, sevinmek gibi ruhsal durumları da göremez. Fakat akıl bunların hepsinin varlığına şahit olur.²²⁸

²²⁶ Gazâli, *Mişkat-ül-Envar*, s. 16.

²²⁷ Gazâli, a.g.e., s. 17.

²²⁸ Gazâli, a.g.e., s. 17-18.

Göz, sonu olmayan şeyleri göremez. Akıl sonsuz olan ve sadece akıl ile kavranılacak şeylerin bilgisine sahip olur. Matematik ve mantığa ait olan nesne, kavram ve ilkeleri ancak akıl bilebilir.²²⁹

“Göz büyüğü küçüğü görür. Meselâ Güneşi mecer (başaktaki tane) kadar, görür; yıldızları mavi bir sergi üzerine serpilmiş küçük paralar zanneder. Halbuki akıl yıldızların ve Güneşin dünyadan kat kat büyük olduğunu anlar. Göz yıldızları, önündeki gölgeyi ve çocuğu kendi bulunduğu ölçüsünde sakin görür. Halbuki akıl, çocuğun büyüüp gelişmekte harekette olduğunu, yıldızların her anda birkaç mil hareket ettiklerini bilir. Nitekim Cibril’e Resûlullah sormuş: ‘Güneş gitti mi?’ Cibril: ‘Hayır, evet.’ demiş. ‘Nasıl?’ diye tekrar sorunca Cibril: ‘Hayır dediğim zamandan evet dediğim zamana kadar beş yüz yıllık yol gitti’ demiş.”²³⁰

Gözün nesnelere yanlış görmesinin örnekleri fazladır fakat akıl bundan uzaktır. Akıl sahibi insanların da düşüncelerinde yanılgıları kendi endişe ve hayalleriyle içine düştükleri inanma durumlarını aklın kararı sanmalarındadır. Eğer akıl bu endişe ve hayallerden uzaklaşırsa yanlış karar vermez.²³¹

“Böylece sen gözün, duyularla bilinen nur ismine lâayık olduğunu, sonra da aklın nur ismini almakta gözden daha lâayık bulunduğunu, hatta ikisi arasında bu ad, ancak aklın hakkıdır denebilecek kadar farklar bulunduğunu da gördün.”²³²

“Aklın değerini en güzel bir şekilde ortaya koyan yine bizzat kendisidir. Çünkü akıl insanoğlunu hem dünya, hem de âhiret saadetine kavuşturan yegâne vasıtaadır. Öyle ise en değerli varlık nasıl olmasın?”²³³

Gazâli, insanda bulunan içgüdüsel davranışların hayvanlarda da –hatta insandan daha fazla olarak- bulunduğunu, insanı hayvandan ayıran en büyük özelliğın akıl olduğunu belirtir. İnsan kendisine bir olgunluk derecesi olarak verilen akıl sayesinde Allahı ve onun yarattıklarını bilir. Yine akıl sayesinde kendisini içgüdülerinin tesirinden kurtarabilir. Bu kudret ise meleklerin özelliklerindedir. Ayrıca akıl ile yeryüzünde bulunan vahşi ve büyük hayvanlara üstün gelir, onları emri altına alır.²³⁴

²²⁹ Gazâli, a.g.e., s. 18-19.

²³⁰ Gazâli, a.g.e., s. 19.

²³¹ Gazâli, a.g.e., s. 19-20.

²³² Gazâli, a.g.e., s. 20.

²³³ Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, s. 270.

²³⁴ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 34.

Bilgiyi elde etme yollarından akıl, Gazâli açısından çok önemli bir yere sahiptir. Hatta ona göre akıl, insanın diğer özelliklerinden önce yaratılmıştır.

“Ey oğul! Bil ki Hak Teâlâ her şeyden önce akli yarattı ve onu nur içine koydu. İlim akli tenine giydirdi. Fehmi aklın canına verdi. Zühtü ve takvayı koydu. İhlâsı yüzüne, gerçekliliği diline, tevekkülü beline, cömertliği eline, korkuyu belinden aşağıya ve ümidi belinden yukarıya verdi.”²³⁵

Hatta Gazâli’ye göre akıl, insanın yaratılışından önce yaratılmıştır:

“Sonra hitap edip buyurdu: ‘Ey akıl! Kaldır başını ve hacet dile vereyim.’

Akıl: ‘Yâ Rab! Diye cevap verdi kerem ve lütfunla beni ve kendisine nasip olacağım kulunu yarlığa.’

Allah Celle-Cellâlehu azameti şaniyle: ‘Şahit olun meleklerim, buyurdu; kendisine akıl nasib ettiğim kulumu yarlığadım.’”²³⁶

Akıldan sonra da nefsin yaratıldığını söyler:

“Hak Teâlâ sonra nefsi yarattı. Cehli tenine giydirdi. şehveti gözüne, tamaî boğazına, yalanı diline, kendini görreği göğsüne, hırsı karnına, zulmü beline, hışmı eline, murdarlığı fercine, fesadı ayağına, şekki belinden aşağıya, şirki belinden yukarıya verdi. Sonra: Şahit olun meleklerim nefsin uyuş da emrimi tutmayanları cehenneme koyacağım, buyurdu.”²³⁷

Gazâli, insanın yapacağı her işi, aklın kılavuzluğu ile yapılmasını ister:

Her işin rahat bir şekilde yapılıp o işte yol alınabilmesi için akla sorulup o işin yapılması gerekir. Eğer böyle yapılmazsa arzuların, içgüdülerin emrine uyulmuş olur, bunu yapanların yeri ise cehennemdir. İçgüdülerin emrinden kurtulmak isteniyorsa aklın dediklerinden dışarı çıkmamak gerekir. Allah, bağışlamasını sadece akli olanlara verir ve Cennete sadece akli olanlar girer.²³⁸

Ayrıca Gazâli, akıl sahibi insanın, aynı zamanda hâya ve iman sahibi olduğunu söyler:

²³⁵ Gazâli, *Hücce-tül İslâm (Eyyühel’ Veled)*, (Çev.: Halil-ür Rahman), Eser Yayınevi, İst., 1965, s. 77.

²³⁶ Gazâli, a.g.e., s. 77.

²³⁷ Gazâli, a.g.e., s. 78.

²³⁸ Gazâli, a.g.e., s. 79.

“Ey oğul! Hak Teâlâ Adem Aleyhisselâm’ı yarattığı zaman Cebrail Aleyhisselâm ona akli, imanı ve hayayı getirdi.

‘Hak Teâlâ sana selâm ediyor. Bu getirdiğim üç hediyein birini kabul etsin buyuruyor.’ Dedi.

Adem Aleyhisselâm akli kabul etti. Bunun üzerine Cebrail iman ve hâya’ya:

‘Haydi siz gidin dedi.’

İman: ‘Hak Teâlâ bana akıl nerde ise benim de orada olmamı emretti.’ Dedi.

Hâya: ‘Bana da aynı şey emrolundu, aklın yanında kalmam gerek.’ Dedi.

Üçü de Adem Aleyhisselâm’ın yanında kaldı. Bil ki, Hak Teâlâ kime akıl vermişse, iman ve hâyayı da birlikte vermiştir. Kendisine akıl verilmeyene, iman ve hâya da verilmiş değildir.”²³⁹

Gazâli’ye göre bilgi elde etme aracı olarak aklın, duyu organlarına olan üstünlüğünü gördük. Pekâlâ acaba Gazâli’nin aradığı yâkîni bilgiyi akıl verebilir mi? Ya da aklın verdiği bilgilere de tam manasıyla güvenilebilir mi?

Gazâli, aklın verdiği bilgilerin duyu organlarının verdiği bilgilere oranla daha güvenilir olduğunu söyledikten sonra, onun da verdiği bilgilerin tam manasıyla kesin olmadığını; onun da verdiği bilgilere tam manasıyla güvenilemeyeceğini söyler. Aklın verdiği bilgilerin, duyu organlarının verdiği bilgilere oranla daha güvenilir olduğu savlarını sıraladıktan sonra, son tahlilde ona da güvenilemeyeceğini şu şekilde irdeliyor:

“Fakat bu hükmüme duyu organları şöyle karşı çıktı: Akıl prensiplerine karşı duyduğun güvenin de duyu organları ürünü bilgilere karşı beslemiş olduğun güven gibi olmadığından nasıl emin olabilirsin? Daha önce bana da güveniyordun, fakat akıl hakimi ortaya çıkıp beni yalanladı. Eğer akıl hakimi olmasaydı yine beni tasdik etmeye devam edecektin. Buna göre akıl hakimi nasıl ortaya çıkıp duyu organının verdiği hükmü yalanladı ise aynı şekilde ortaya çıkıp aklın hükmünü yalanlayacak akıl ötesi bir idrak hakimi de ortaya çıkabilir. Böyle bir idrakin ortaya çıkmayışı, onun imkânsız olduğunu göstermez.”²⁴⁰

²³⁹ Gazâli, a.g.e., s. 79-80.

²⁴⁰ Gazâli, *El Münkız*, s. 89.

Aklın verdiği bilgilere güvenilemeyeceğini ise rüya örneği ile ispatlamaya çalışıyor:

“Vicdanım (nefsim) duyu organının bu itirazı karşısında bir süre bocaladı, verecek cevap bulamadı. Buna karşılık duyu organı itirazını desteklemek üzere uyku (rüya) halini örnek göstererek sözlerine şöyle devam ediyordu: Görmüyor musun ki, uyurken rüyada birtakım şeylere inanıyor ve bazı haller hayal ediyorsun, üstelik bu hallerin kalıcı ve istikrarlı olduğuna inanıyorsun; o durumda, yani uykudayken bunlardan hiçbir şekilde kuşku duymuyorsun. Oysa bir süre sonra uyanınca rüya halinde hayal ettiğin ve inandığın hiçbir şeyin aslı ve dayanağı olmadığını anlayıveriyorsun.”²⁴¹

Gazâli, aklın verdiği bilgilerin felsefi analizini yapmaya devam ederek şöyle diyor:

“Nereden biliyorsun? Belki de duyu organları ve akıl yolu ile elde edip de inandığın tüm bilgiler sadece içinde bulunduğun duruma bağlı olarak gerçektir. Buna göre öyle bir duruma geçebilirsin ki, o durumun uyanıklığa göre mahiyeti uyanıklığın uykuya göre mahiyeti gibi olur; başka bir deyimle uyanık halin o duruma göre uyku olur. İşte bu duruma geçince akıl yolu ile elde ettiğin bütün vehimlerin kesinlikle asılsız olduğunu görebilirsin.”²⁴²

Böyle bir durumun tasavvuf ehli (sufi)’nin içinde bulunduğu durum olabileceğini söylüyor:

“Belki de bu durum suffilerin içinde bulduklarını ileri sürdükleri haldir. Çünkü onlar duyu organlarının etkilerinden sıyrılıp iç âlemlerine dalınca karşılaştıkları durumda akıl ürünleri ile bağdaşmayan gelişmeler (haller) müşahede ettiklerini iddia ederler.”²⁴³

Ya da böyle bir durumun ölüm olabileceğini söylüyor:

“Belki de söz konusu durum ölümdür. Nitekim Peygamberimiz:

-‘İnsanlar uykudadır. Ölünce uyanırlar.’

Belki de dünya hayatı Ahirete göre bir uykudur. İnsan ölünce şimdi her gördüğüne ters düşecek önünde apaçık olarak meydana çıkar da o zaman kendisine tıpkı şu ayette bulunduğu gibi seslenilir:

²⁴¹ Gazali, a.g.e., s. 89.

²⁴² Gazali, a.g.e., s. 89.

²⁴³ Gazali, a.g.e., s. 89.

-‘Perdeyi önünden kaldırdık. Bugün bakışın (gözlerin) keskindir.’ (Kaf, 22)”²⁴⁴

Gazâli, yâkîni bilgiyi arama çabalarının kendisini bir hayli meşgul ettiğini söyler:

“Bu kuşkular içime doğup da vicdanımda (nefsimde) iz bırakınca, bunları tedavi edeyim, dedim; fakat mümkün olmadı. Çünkü bu kuşkular ancak delil ile giderilebilirdi. Delil de temel akıl prensiplerine dayanarak ortaya konabilirdi. Temel akıl prensiplerini kuşkulu gördüğüme göre, kabul etmediğime göre, delil meydana getirmek mümkün değildi. Bu hastalık, bu bunalım, iki aya yakın bir süre koyulaşarak devam etti. Bu süre içinde ben fiilen bir safsatacı idim. Fakat bu durumumu açıklayamıyor, hiç kimseye söyleyemiyordum.”²⁴⁵

Gazâli’nin, yâkîni bilgiyi ararken geçirdiği şüphelerini, iç bunalımlarını anlattıktan sonra; duyu organları ve aklın verdiği bilgilere güvenilemeyeceğine dair düşüncelerine yer verdikten sonra, ona göre, yâkîni bilgiyi elde etme yönteminin ne olduğu ve bu bilginin oluşumunun nasıl gerçekleştiği konusuna geçebiliriz:

3.3. BİLGİ-TANRI İLİŞKİSİ

3.3.1. Bilginin Oluşumunda Kalbin Rolü

Gazâli, yâkîni bilgiyi ararken geçirdiği şüphe krizinden Allah’ın yardımıyla kurtulduğunu anlatır:

“Nihayet günün birinde Ulu Allah beni bu dertten, bu bunalımdan, kurtardı. Vicdanım normal sağlıklı haline döndü. Artık zarurî akıl prensiplerini onaylıyor, onları güvenilir temel dayanaklar olarak kabul ediyordum. Bu bunalımdan çıkışım delil düzerek veya ardı ardına cümleler (kıyas önermeleri) sıralayarak değil, doğrudan doğruya Ulu Allah’ın kalbime akıtmış olduğu bir nur sayesinde oldu. Bu nur bilgilerin çoğunluğunun anahtarıdır. Buna göre kim keşfini, yani apaçık gerçeği elde etmenin serbest delillere bağlı olduğunu sanırsa Ulu Allah’ın geniş rahmetini sınırlandırmış, daraltmış olur.”²⁴⁶

Bu düşüncelerini desteklemek için de Kur’an-ı Kerim’den âyetlere ve Hz. Peygamberin hadislerine başvurur:

²⁴⁴ Gazali, a.g.e., s. 90.

²⁴⁵ Gazali, a.g.e., s. 90.

²⁴⁶ Gazali, a.g.e., s. 90.

“Nitekim Ulu Allah’ın;

-‘Allah kimi hidayete erdirmek isterse göğsünü (kalbini) İslâma açar.’(En’am, 125.) mealindeki buyruğunda geçen ‘Göğsü açma’ ifadesinin ne demek olduğu Peygamberimiz’e sorulunca ‘O Allah’ın kalbe akıtmış olduğu bir nurdur’ buyurmuştur. Yine kendisine ‘Bu nurun âlâmeti nedir?’ diye sorulunca bu soruya ‘aldatıcı dünya yurdundan uzaklaşıp ebediyet yurdu olan ahirete yönelmektir’ şeklinde cevap vermiştir. Aynı nur ile ilgili olarak yine Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: - ‘Ulu Allah tüm varlıkları karanlık içinde yarattı. Fakat sonra kendi nurundan üzerlerine saçtı.’”²⁴⁷

Yâkîni bilginin ise bu şekilde elde edilebileceğini söyler:

“İşte keşif (apaçık bilgi) bu nurdan beklenmelidir. Bu nur bazı anlarda ilâhî cömertliğin eseri olarak, yerden su fişkirir gibi, gürül gürül akar. Böyle mutlu anları gözetlemek gerekir. Nitekim Peygamberimiz şöyle buyuruyor:

-‘Rabbiniz, yaşadığınız dönemin bazı demlerinde rahmet meltemleri estirir. Dikkatli olunuz da bu esintilere açık durunuz.’”²⁴⁸

Böyle bir yöntem sergilemesinin sebebini ise şu şekilde açıklar:

“Bütün bunları anlatmaktan maksadım, gerçeği araştırırken gayet titiz ve ölçülü davranılması gerektiğini belirtmektir. Aksi halde araştırılmaması gereken şeylerin araştırılması gayretkeşliğine düşülür. Meselâ ilimlerin başlangıç prensipleri (evveliyat) araştırma konusu şeyler değil, apaçık önümüzde duran dayanaklardır. Apaçık olan şey araştırılınca bizden kaçıverir, saklanır. Ayrıca araştırılmaması gerekeni araştırana kimse, asıl araştırılması gerekeni savsaklayabilir.”²⁴⁹

Gazâli’nin, kalp derken ne demek istediğine dair açıklamalarını ikinci bölümde bilginin kaynaklarının kalp kısmında uzunca anlatmıştık. Burada da tekrar hatırlamanın gerekli olacağı kanaatindeyim. Ona göre kalbin iki anlamı vardı:

Kalbin iki anlamı vardır. Biri göğsün sol tarafında bulunan içinde hafif oyuklu boş kısımlar bulunan ve buralarda kara kan bulunan ayrıca ruhun kaynağı olan kısımdır.²⁵⁰

²⁴⁷ Gazali, a.g.e., s. 90-91.

²⁴⁸ Gazali, a.g.e., s. 91.

²⁴⁹ Gazali, a.g.e., s. 91.

²⁵⁰ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 9.

Fakat Gazâli'ye göre bilginin kaynağı olarak kastettiği kalbin tanımının da bu olmadığını belirtmiştik.

“Biz ne zaman bu kitabımızda ‘kalp’ kelimesini kullanırsak, onunla bu et parçasından ibaret olan kalbi kastedmiyoruz. Zira bu bir et parçasıdır. Hiçbir kıymeti yoktur. Mülk ve şehadet âleminde dir. Hayvanlar da görgü duyularıyla onu idrâk ederler.”²⁵¹

Kalbin ikinci anlamından Allah'a ait olan manevi özellikler taşıyan aynı zamanda maddi kalp ile bağlantısı da bulunan özellikleri kastedilir. Bu özellik insan türünün en önemli gerçeğidir. İnsanoğlunun anlama, öğrenme, ilgi kurma, ceza verme, yanlış yaptığı bir işten dolayı sorumlu tutulma ya da cezalandırılma konumunda bulunan kısmıdır. Maddi kalbin manevi kalp ile ilgisi maddenin renk ile bir yerde bulunanın bulunduğu yer ile ilgisine benzer.²⁵²

Gazâli, on seneye yaklaşan bir süreç içerisinde insanlardan ayrı olarak yaşadığını, bu esnada bazen öğrenerek, bazen inanarak bazen de bizzat yaşayarak, insanın beden ve kalp olarak iki önemli özellikten yaratıldığını tespit etmiştir. Kalp'ten kastının ise yaşamını kaybeden insanlarda ve hayvanlarda da var olan, etten ibaret olup kanın toplanma ve dağılma yeri olan kısmını değil; Allah'ı bilmeyi sağlayan ruhun öz kısmını kastettiğini belirtmektedir.²⁵³

“Kendini tanımak, bilmek istersen, iki şeyden yaratılmış olduğunu bilesin. Biri zâhiri kalp. Buna beden derler. Göz ile görülebilir. Diğeri bâtın mânâsındadır. Ona nefis derler, rûh derler ve kalp derler. Bu ancak hakikat gözü ile bilinebilir. Baş gözü ile görülemez.”²⁵⁴

Gazâli'nin kalp'ten kastettiği, kendisinden bazen ruh, bazen nefis diye bahsedilen insan varlığının gerçekliğidir. Onun kalp derken, göğsün sol tarafında bulunan, yaşamını kaybeden insanlarda ve hayvanlarda da bulunan, et ve kandan ibaret olan kısmı kastetmemektedir. Bu özelliklerden kastedilen kalbi, insan doğal gözü ile de görebilir.²⁵⁵

Fakat, Gazâlinin kalpten kastettiği dünya gözü ile görülemeyen ruh değildir.

²⁵¹ Gazâli, a.g.e., s. 9.

²⁵² Gazâli, a.g.e., s. 9.

²⁵³ Gazâli, *El Münkız*, s. 149.

²⁵⁴ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 26.

²⁵⁵ Gazâli, a.g.e., s. 26.

Gazâli'ye göre ruhun gizemini ortaya çıkarmak Hz. Muhammed'in bile hakkında söz söylemediği konudur. Bundan dolayı Allah'ın Resülünün haricindekilerin bu konu hakkında söz söyleme hakkı yoktur. Gazâli'nin kalp derken, Allah'a ait olan, manevi, sözü kastetmektedir.²⁵⁶

“Eğer gözler içinde bu eksikliklerden tamamen uzak bir göz bulunursa, elbette o, nûr ismine daha lâyük olmaz mı? İnsan kalbinde bu olgunluğu haiz olan bir gözün mevcut olduğu bilinmektedir. Bâzan ondan akıl, bâzan ruh, bâzan da nefs-i insan diye bahsedilir.”²⁵⁷

Sözün kısası kalp gözü ile bilgi elde edinemeyenler asla dinin iç anlamını kavrayamaz, devamlı olarak onun dış kısımları ile ilgilenir. Bu konuyu biraz daha açmak gerekirse, kalp gözü kapalı olan bir insan, namaz da kılsa oruç da tutsa hiçbir zaman onun gerçek anlamını idrak edemez. Onları yalnızca biçim ve kuraldan ibaret zanneder.²⁵⁸

3.3.2. Bilgi'nin Oluşumu

Gazâli, bilginin oluşumunda duyu organları ve akıl ile elde edilen bilgileri yadsımıyor. Tersine -daha önceki sayfalarda da anlattığımız gibi- ilk elde edilen bilgilerin kaynaklarının bunlar olduğunu belirtiyor. Kalbi havuza, ilmi suya, beş duyu organını da nehre benzettiğini, kalbin nehirlerden gelen suya, yâni duyu organı ile elde edilen bilgilere ihtiyacı olduğu²⁵⁹ hakkındaki düşüncelerini, “duyuların verdiği bilgilerin eleştirisi” adlı konu başlığımızda dile getirmiştik. Aynı zamanda Gazâli, bütün ilimlerin kalbe, beş duyu organı tarafından getirilmesiyle oluştuğunu söyler.

“Bütün bu ilimler onda, beş duyu organı vâsıtasıyla hâsıl olur. Bunlar meydandadır, herkes bunları anlayabilir.”²⁶⁰

Ancak yâkîni bilgi'ye, kalbin ihtiyacı olan gerekli bilgiler havuza dolduktan sonra, bu bilgi edinme yollarının kapatılarak ulaşılabileceğini söyler.

²⁵⁶ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 9.

²⁵⁷ Gazâli, *Mișkat-ül-Envar*, s. 15-16.

²⁵⁸ Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, s. 279.

²⁵⁹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 40. - Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 41.

²⁶⁰ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35.

“Bu nehirleri halvete ve uzlete çekilmek, gözü kapatmak, temizlemesiyle kalbin derinliğine kasetmek, kalpten perde tabakalarını kaldırmak suretiyle kapatmak da mümkündür. Tâ ki, kalpte, ilmin pınarları içten kaynasın.”²⁶¹

Bundan kasıt da levh-i mahfuz’da yazılı olan bilgilerin kalpte aracısız, kendiğinden ortaya çıkmasını kasetmektedir. Çünkü Gazâli, kalbin iki kapısı olduğunu söyler.

Bundan dolayı kalbin iki kapısı vardır. Birincisi Allahın ezeli ve ebedi ilminin yazılmış olduğu levha ile meleklerin yaşamış olduğu âleme açılan kapı. İkincisi ise duyu organları ile bilgi elde edinmeye açılan kapıdır. Yaşanılan bu dünya da melekler âleminin özelliklerini yansıtırlar.²⁶²

Melekût âlemine açılan kapı ise insanın kendisini Allah’a adaması ile olur.

“Bu kapı, ancak ve ancak, Cenâb-ı Hakkın zikrine tamamen boşalmış bir kimse için açılır.”²⁶³

Aynı zamanda, bu kaynaklar tarafından elde edilen bilgileri, kalbin yardımcı orduları olarak görmektedir. Ancak, kendisinden şüphe edilmeyen bilgi (yâkîni bilgi)’nin, kalp yoluyla ve Peygamberlik yolu ile elde edilen bilgiler olduğunu belirtiyor.

Kalbin görevlerini yerine getirmesi için iki güce ihtiyacı vardır. Gazâli bu güçlere ordu adını verir. Bu ordulardan birincisi el, ayak, göz, kulak, dil gibi dış görünüşünde bulunan organlarıdır. İkinci ordusu ise kalp gözü ile görülür. Kalp yönetici konumdadır diğer organlar da kalbin işçisi ya da hizmetkârı konumundadır. Kalp bir şeyi görmek amacıyla göz’e emrettiği anda göz açılır bir yere gitmek için ayağa talimat verdiği zaman ayak hareket eder.²⁶⁴

Gazâli, Kalb’in amacını ve bu ordulara olan ihtiyacını ise şu şekilde açıklar:

Kalbin yaratılmasının sebebi Allah’a ulaşmaktır. Bunu yapabilmesi için de vasıtaya ihtiyacı vardır. İşte bu ihtiyacını insanın bedeni yerine getirir. İnsan, Allah’a ulaşmak için bedende bulunmak ve dünya nimetlerinden faydalanmak zorundadır. Dünya ve ahiret iki ayrı konaklardır. Uzak konak olan ahirete gitmek için yakın olan dünya konağını geçmek

²⁶¹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 40.

²⁶² Gazâli, a.g.e., s. 41.

²⁶³ Gazâli, a.g.e., s. 42.

²⁶⁴ Gazâli, a.g.e., s. 12.

gerekiyor. Bunun için en yakın anlamında yaşadığımız bu gezegene dünya adı verilmiştir.²⁶⁵

Gazâli, bahsettiği bu kalp ordularını ise üçe ayırıp şu şekilde açıklıyor:

“1- Bir sınıf vardır ki, iteleyici ve terğip edicidir. Ya kalbi şehvetine uygun ve menfaat verene celbedip iteler. Veya gazab gibi zıd ve zararlıyı defetmeye sevk eder. Bâzan da bu teşvikçiye irade denir.

2- İkinci sınıf, bu maksadları elde etmek için azaları tahrik edendir. Bu ikinci sınıfın adına “kudret” denir. Kudret, insanın sâir âzasına yayılmış bir ordudur. Hele insanın, adalelerine ve adale bağlantısı olan damarlarına...

3- Üçüncü sınıf, casuslar gibi, şeyleri târif edip idrâk edendir. Bu da göz, koku, tat ve dokunma kuvvetidir. Bu kuvvet de, muayyen azalara yayılmıştır. Ve buna da ‘İlim ve idrâk’ adı verilir. Bu bâtn orduların her biriyle beraber zâhir ordular vardır. Bu zâhir ordular, damar, kan, yağ, et ve kemikten mürekkebe olan âzalar ki, bu âzalar, bu orduların elinde âlet olmak için hazırlanmıştır.”²⁶⁶

Gazâli, özelliğini anlattığı bu üçüncü sınıf hakkında biraz daha ayrıntıya girerek bilginin oluşumunda oynadığı rolü belirtir:

Üçüncü sınıfın özelliği, insanın elde ettiği verileri, dışta bulunan duraklar olan beş duyu organı ile içte bulunan beş durağa paylaştırarak ulaştırmasıdır. İnsan bir şeye bir kez bakıp ta gözünü kapatınca, gördüğü şeyin şeklini kavriyor, buna hayal denir. O şekil, kendisini koruyan olduğu için insanın hafızasında kalıyor. Hafızasına aldığı bu bilgileri, ilgili olduğu başka bilgiler varsa birleştirir, hafızasından çıkanlar olursa tekrar hafızasına getirir. Düşünerek, oluşacak anlamların hepsini toplarlar. İşte bütün bunlar, (hayal etme, zihninden çıkanları tekrar getirme, zihni faaliyetler, öğrenilenlerin muhafaza edilmesi, derin düşünme.) insanın iç kuvvetlerinin özelliklerindedir.²⁶⁷

Kişi Allah ile konuşmayı kendine amaç edinecektir. Ahiret yurdunu oturma yeri, dünyayı dinlenme yeri, bedeni taşıyıcı, organları ise hizmetçi olarak kullanacaktır. İnsanın kavrama merkezi yönetici gibi şehrin ortası konumunda olan kalpte oturacaktır. Beynin başlangıcına bırakılan hayal kuvveti postacı misali gidip gelecektir. Çünkü duyu

²⁶⁵ Gazâli, a.g.e., s. 12-13.

²⁶⁶ Gazâli, a.g.e., s. 13.

²⁶⁷ Gazâli, a.g.e., s. 13-14.

organları ile farkına varılanların bilgileri beynin başlangıcında toplanır. Yeri beynin sonunda olan hafıza kuvveti, hazine sahibi gibi yenilenecektir. Dil de onun tercümanı gibi hareket edecektir. Bundan dolayı onların her birine şehrin haberlerini derleyerek getirme vazifesi verecektir.²⁶⁸

“Göz, renkler âleminin haberlerini; kulak sesler âleminin haberlerini; burun, kokular âleminin haberini toplamakla görevlendirilecektir. Sâir âzalar da böyledir. Çünkü o âzalar, haber sâhibleridir. Bu âlemlerden haberleri topluyorlar. Postacı gibi olan kuvve-i hayâliyyeye o haberleri iletirler. Posta sâhibi de onu kuvve-i hâfızadan ibaret olan hazineciye teslim eder.”²⁶⁹

Hazineci ise işe yarayanları almak, yaramayanları ise elemek için o bilgileri yöneticiye sunar. Yönetici, şehrinin iyi yönetilmesinde dikkatli olma, bu yönetimin aksi yönde gitmesine neden olacak engelleri, daha önceden düşkün olduğu zevkleri atlatarak, işe yarayanları bunların içinden seçerse başarılı ve mutlu olur. Allah’ın kendisine verdiği şeylerin teşekkürünü yapmış olur. Eğer bu durumu terk ederse ya da hasmı konumunda bulunan dünyevi arzuların gerçekleştirilmesinde kullanırsa ya da esas varacağı yer olan ahireti değil de yolcu durumunda bulunduğu dünya işlerini düzeltmek için kullanırsa Allah’ın verdiklerine teşekkür etmemiş olur. Allah’ın dostlarına değil de Allah’a savaş açanlara yardım etmiş olur. Böyle olursa da bu dünyada da ahirette de mutsuzluğu yaşamayı hak etmiş olur.²⁷⁰

Gazâli, bilgi elde edinmenin esas kaynağı olan kalbin üstünlüğü hakkında şöyle der:

Kalp gücünün yaptığı işlerin sınırı yoktur. Kalp, yaptığı bu işlerin sayesinde diğer organlara nazaran üstün bir konuma sahiptir ancak insanların çoğu bundan habersizdirler. Onun bu üstün olma durumu, ilim elde etme ve güç sayesinde. İlim elde etme özelliği ile üstün olması da iki şekildedir. Birincisi herkes tarafından bilinebilir, ikincisini ise üstü kapalı olduğu için herkes kavrayamaz. Bu özelliği birinciden daha üsttedir. Dışta bulunan özelliği ile bütün bilgi türlerini ve sanatları bilir. Kalbin bölünme özelliği olmamasına rağmen, bütün ilimleri alacak kapasiteye sahiptir. Bütün kâinatın bilgileri, onun açısından çölde bir kum tanesi gibidir.²⁷¹

²⁶⁸ Gazâli, a.g.e., s. 20.

²⁶⁹ Gazâli, a.g.e., s. 20-21.

²⁷⁰ Gazâli, a.g.e., s. 21.

²⁷¹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35.

Gazâli'ye göre kalp, bütün bilgilerimizin kaynağı olduğu gibi aynı zamanda bütün arzu, istek, güç ve eylemlerimizin de kaynağıdır. Hatta bedenın bütün hareketleri, kalbe bağılıdır.

İnsanın kalbi de meleklerin özü şeklindedir. Kendisine güç verilmiştir ki, madde dünyasının bir kısım işleri kendisine bağılıdır. İnsan bedeninin yaptığı işler kalbe bağılıdır. Kalp emir verirse, insanın parmakları farklı işler yapmak için kımıldar. Aşırı kızgınlığın şekli kalpte meydana gelince damarlar açılır ve kan hızlı bir şekilde harekete geçer. Cinsel arzuların isteğı kalpte oluşunca bedende bir hareketlenme oluşur ve bu cinsel organa doğru gider. Yemek yeme isteğı oluşunca, tükürük bezleri hemen tükürük salgılamaya başlar. Bu şekilde yenilecek şey, sindirilecek hâle gelinceye kadar yaşartılır.²⁷²

“Bir anda, düşünce ve hareketiyle, yerden göklere çıkar, doğudan batıya gider. Toprak âlemine bırakıldığı halde, bütün gökleri ölçer, her yıldızın büyüklüğünü bilir ve ölçülerini söyler. Balığı ustalıklı, denizin derinliklerinden çıkarır. Kuşu havadan yere indirir. Fil, deve ve at gibi kuvvetli hayvanları emrinde kullanır. Âlemde olan şaşılacak haller ve ilimler onun sanatıdır.”²⁷³

Gazâli, insan'ın bilgiye bağılı olarak bir eylemi yapmasında, kalbin rolünü de şu şekilde örnekler:

“Meselâ kâğıt üzerine Bismillâh yazmak istediğın zaman, önce sende arzû ve istek meydana gelir, sonra kalbinde bir hareket ve kımılda ma duyulur. Bu etten olan yürek, sol taraftadır. Ond an bir cism-i lâtif hareket eder ve beyne gider. Bu cismi lâtife tabipler rûh diyorlar. His ve hareket kuvvetlerini taşımaktadır. Hayvanlarda olan ruh ise daha başkadır. Bu ruh ölebilir. Bizim kalp dediğımız ruh ise, hayvanlarda yoktur. Asla ölmez. Çünkü o, Allahü teâlâ'yı bilme ve anlama yeridir. Bu ruh beyne ulaşınca, Bismillâhın sûreti hayâl kuvvetinin yeri olan beynin birinci odasında [merkezinde] meydana gelmiş olur. Beyinden çıkan sinirler her tarafa dağılır. Parmakların ucunda iplik gibi düğümlenir. Beyinden bu sinirlere uyarma verilir. Zayıf, kuru olanların kollarında görülebilir. Sonra sinirler kımıldanır, parmakların uçları hareket eder ve sonra da parmaklar kalemi harekete geçirir. Kalem de mürekkebi harekete getirir. Böylece hislerin yardımıyla hayâl

²⁷² Gazâli, a.g.e., s. 38-39.

²⁷³ Gazâli, a.g.e., s. 35.

hazinesinde olan Bismillâhın sûretine uygun olarak Besmele kâğıtta meydana gelir. Bunda bilhassa gözün yardımı çoktur.”²⁷⁴

Gazâli, bir bilgiyi öğrenirken veya bir işi yaparken oluşan isteğin insanın kalbinde oluştuğunu; bunun ise Allah’ın sıfatlarından olan irâde olduğunu belirterek; insanın, Allah’ın bu irâde sıfatından pay sahibi olduğunu imâ ederek; her türlü bilgi ve eyleminin kaynağının Tanrı olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır. Ve buradan hareketle bu durumun ise bizim çalışmamızın konusu olan, Gazâli’de Bilgi- Tanrı İlişkisi’nin bam telini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

“Bu işin başlangıcında sende bir istek meydana geldiği gibi, her işin evvelinde Allah teâlânın sıfatlarından bir sıfat vardır; buna irâde denir. Bu irâdenin ilk eseri, kalbinde meydana geldiği ve sonra diğer yerlere ulaştığı gibi, Allahü teâlânın irâdesinin eseri de, önce arşda meydana gelir, sonra diğer yerlere ulaşır.”²⁷⁵

Gazâli’ye göre, yukarıda anlattığımız gibi nasıl ki şehâdet âlemine ait bir bilginin ya da eylemin kaynağı kalp ise, aynı şekilde kendisinden şüphe edilmeyen yâkîni bilgi’nin kaynağı da kalp’dir. Yine ona göre nasıl ki, dış dünyadaki varlıkların sureti aynada görünüyorsa, hakikatler de kalp aynasında görünür.²⁷⁶

“Ama, şu kadar bilmelidir ki, kalp ayna gibidir. Levh-i mahfûz da ayna gibidir. Bütün varlıkların görüntüsü ondadır. Bir ayna, diğer bir aynanın karşısına konulunca, birinde görünenler, diğerine akseder. Bunun gibi, levh-i mahfûzdaki görüntüler kalpte de görünür.”²⁷⁷

Gazâli, böyle bir açıklamada üç hususun olduğunu belirterek; bu hususlara bağlı olarak da ilim, âlim ve mâlûmun tanımını yapar:

“Öylece burada üç husus vardır:

- 1- Kalp,
- 2- Eşyanın hakikatleri,
- 3- O hakikatlerin, bizzat kendisinin kalpde hasıl ve hazır olmasıdır.

²⁷⁴ Gazâli, a.g.e., s. 55.

²⁷⁵ Gazâli, a.g.e., s. 55.

²⁷⁶ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 27.

²⁷⁷ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35.

Binâenaleyh âlim, kendisinde eşyanın hakikatlerinin misâli vâki olan kalpten ibârettir. Mâlûm ise, şeylerin hakikatlerinden ibarettir. İlim ise, o misâlin aynada hâsıl olmasından ibarettir.²⁷⁸

Gazâli'ye göre yâkîni bilginin kaynağı kalptir. Peki bu kalp nasıl bir kalptir? Kim ya da kimlerin kalbidir? Kalp, bütün insanlarda var olduğuna göre, bütün insanlar kendi kalpleri ile böyle bir bilgiyi elde edebilirler mi?

Ona göre nasıl ki, aynadaki şekil noksanlığının; aynadaki bulanıklığın, kirin, pasın, ya da aynanın önüne konan perdenin, eşyanın sûretlerini göstermesini engelliyorsa; aynı şekilde birçok sebeplerin de kalplerin hakikatleri göstermesini engellediğini belirtir.²⁷⁹

“O sebeplerin birincisi: Çocuğun kalbinde olduğu gibi; kalbin zâtında bir eksiklik vardır. O sebeplerden ikincisi: Şehvetlerin çokluğundan kalbin üzerinde teraküm eden kir ve günahların bulanıklığıdır. O sebeplerin üçüncüsü: İstenilen hakikatlerin asıl yönünden saptırılmasıdır. Dördüncü sebep: ...tâ çocukluk devresinden beri taklid yoluyla ve güzel zan tarîkıyla kabullendiği bir inançtan dolayı hakkı görmekten örtülüdür. Beşinci sebep: Matluba vardırın ciheti bilmemektir.”²⁸⁰

Bilinmelidir ki, insanoğlu dört adet tereddütün birleştirilmesi ile yaratılmıştır. Bunlar vahşilik, hayvansal, şeytana ait ve gönlü'nün Allah'a yönelik olması. Eğer hayvansal özelliklerden olan vahşiliğin etkisi altına girerse kendisinde kavgacılık, insanlara düşmanlık beslemek, kötü sözler söylemek gibi eylemler bulunur. Bir şeye karşı hissedilen aşırı arzu ve isteklerin etkisi altına girdiğinde kendisinde aşırı yemek yeme, cinsel arzuları tatmin etme eylemlerinde bulunur. İnsan eğer yaratılışının yönüne bakarsa kendisi Allah'ın emrine girmek ister.²⁸¹

Gazâli, insanoğlunun genellikle rabbanî olmayan sıfatlarının etkisinde olduğunu söyler:

Bundan dolayıdır ki insanoğlu kendisi için efendilik ister. Yayılmayı ve eşit olmayı sever. Bütün işlerde istediği gibi hareket etmek, alçak gönüllülükten, kölelikten, mensubiyetten kurtulmak ister. Bütün ilimlerde bilgi sahibi olmak ister ve kendisinin

²⁷⁸ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 27.

²⁷⁹ Gazâli, a.g.e., s. 27.

²⁸⁰ Gazâli, a.g.e., s. 27-28-29.

²⁸¹ Gazâli, a.g.e., s. 22.

böyle olduğunu iddia eder. İlimle münasebetlendirilirse sevinir, cahillikle münasebetlendirilirse üzülür. Oysa bütün gerçeklerin bilgisine sahip olmak ve bütün yaratılmışlara galip gelmek Allah'ın sıfatlarından. İnsanoğlunda bu sıfatları elde etmeye yönelik hırs vardır. Cinsel arzular ve sinirlenme özellikleri ile hayvana benzemekle birlikte, anlama ve kavrama kabiliyeti ile onlardan ayrılır. Yapısı itibariyle kendisinde şeytana ait olan özellikler meydana gelir ve bu şekilde olursa şer işleyen, hayırsız, kötü kimse olur. Kendisini hayvanlardan ayıran akıl sıfatını, kötülüğün çeşitlerini elde etmek için kullanır.²⁸²

İnsanoğlunun bu özelliklerini biraz daha açıklar:

İnsanoğlu'nun yapısında vahşi hayvanların hiddeti, domuzun hırslılığı ve elde ettiklerine doymaz isteği bulunur. Bundan dolayı domuz özelliği insanı, cinsel arzuları ve makbul olmayanı işlemeye sürükler. Vahşi hayvanın hiddet özelliği, kötülük yapmaya sürükler. Şeytana gelince o da sürekli olarak domuzun ve vahşi hayvanın özelliklerini yükseltir. Yaratılışlarının özelliği olan bu sıfatları insana güzel göstermeye çalışır. Aklın örneği olan hekim ise şeytanın aldatmasını ve makbul olmayana yöneltmesini, ayırt eden özelliği olan uzağı görme kabiliyeti ile bunu fark ederek ortadan kaldırmakla görevlidir.²⁸³

Şayet aklın örneği olan hekimin bunu yapmaya gücü yeter ve yaparsa yerine getirilmesi gereken komut normal hâlini alır ve bedende adil bir yönetim gerçekleşir. Şayet hekim bunları yapmaya güç yetiremezse onlar hekimi yenilgiye uğratırlar. Bundan sonra hekim, domuzun içgüdüsel arzularını, köpeğin sinirlilik ve saldırganlık özelliğini memnun etmek için düşünce gücünü kullanır. Eğer böyle olursa hekim, domuzun ve köpeğin emrine girerek; davranışlarda onların hoşnutluğunu kazanmak rolünü oynar.²⁸⁴

Eğer insan, bunların emrinde olursa kalp kirlenecek ve hakiki bilgiyi elde etme gücüne sahip olamayacaktır.

“Mâdem ki, böyle yapmıştır, şek ve şüphe yoktur ki, bu için tâatından onun kalbine, kalbi kaplayan sıfatlar teraküm edecek, öyle ki, kalp o kötü sıfatlardan ötürü

²⁸² Gazâli, a.g.e., s. 22.

²⁸³ Gazâli, a.g.e., s. 22.

²⁸⁴ Gazâli, a.g.e., s. 23.

mühürlenecek ve kalbi öldürücü ve helâk edici bir pas olarak kalbin yüzüne o sıfatlar sürülecektir.”²⁸⁵

İnsanın yaptığı doğru olmayan davranışlar, siyah duman gibi kalbin aynasına birikirse Allah’tan habersiz olur. İşte kalbin perdelenmesinden ve mühürlenmesinden kastedilen de budur.²⁸⁶

Gazâli İnsanın, bedeninin arzu ve isteklerine kul olmayıp; onları kontrol altına alabilirse, yâkîni bilgiye ulaşabileceğini söyler.

“Eğer iş ters çevrilirse, bütün bunlar rabbânî sıfatın siyaseti altına sokulur. Muhakkak bu takdirde, kalpte Rabbânî sıfatlardan olan ilim, hikmet, yakîn, bütün şeylerin hakikatlarını ihâta etmek, emirlerin künhüne vâkıf olmak, ilim ve basîret sayesinde hepsini istila etmek, ilmin kemâli ve celâli için bütün halkın öncülüğüne müstahak olmak gibi sıfatlar yerleşecektir. Ve bu takdirde, şehvete ve öfkeye ibâdet etmekten müstağni olacaktır...”²⁸⁷

Bundan dolayı kalp, kendisinde iz bırakan isteklerin doğrultusunda kaplanan bir aynaya benzer. Bu istekler arkası kesilmeden kalbe doğru yöneliyorlar. Kalbin iyiliğine yönelik izler ise kalp aynasının parlaklığını, göz alıcılığını yükseltirler. Kalp öyle bir duruma gelir ki Allah’ın görüntüsü çok temiz bir şekilde görülür. Dinde yapılması talep edilenin gerçeği bu kalpte bulunur.²⁸⁸

Buraya kadar anlattıklarımız’dan hareketle Gazâli’ye göre, duyu bilgisinin de yâkîni bilginin de kaynağı kalptir. Fakat bu kalp, bütün insanlarda var. Bütün insanlar, Gazâli’nin kastettiği yâkîni bilgi’ye ulaşabilirler mi? Bu bilgiye ulaşmanın bir yolu, yöntemi, metodu var mıdır?

Gazâli’nin, kalp derken, insanın ölümler ve hayvanlarda da bulunan et ve kandan ibaret olan kısmı değil²⁸⁹ ondan Allah’ı tanıma ve bilme işleminin gerçekleştirilen özelliğini kastettiğini²⁹⁰ daha önce belirtmiştik. Böyle bir kalbe, kalp aynasındaki kirlerin,

²⁸⁵ Gazâli, a.g.e., s. 23.

²⁸⁶ Gazâli, a.g.e., s. 24.

²⁸⁷ Gazâli, a.g.e., s. 24.

²⁸⁸ Gazâli, a.g.e., s. 24.

²⁸⁹ Gazâli, *El Münkız*, s. 149. - Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 26.

²⁹⁰ Gazâli, *El Münkız*, s. 149. - Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 28.

pasların temizlenmesiyle ulaşılabileceğini de yukarıda uzun uzun anlattık. Fakat kalbin temizlenmesi nedir ve bu temizleme işi nasıl yapılacak?

“Kalbin temiz edilmesinden gaye; îman nurlarının orada hâsıl olmasıdır. Yani marifet nurunun parlamasıdır.”²⁹¹

“Ama bunun için de, kalbin saf olması, duygulardan kurtulması ve Levh-i mahfûzla ilgi kurması lâzımdır. Hislerle uğraştığı müddetce, âlem-i melekût ile münâsebet yolu kapalıdır.”²⁹²

Kalp ilimlerinin püf noktalarını bilmek de gerçeği bilme gücünün çok yüksek seviyelere çıkmasını sağlar. Bunları elde etmek, kitap okumak ya da ilim tahsil etmekle olmaz. İnsan böyle bir seviyeye nefis ile savaşıyor, dinin emrettiği iç ve dış davranışlarını yerine getirerek, her şeyden uzaklaşıp, sadece Allah’a yönelip, Allah’ın varlığı üzerinde derin düşünerek ulaşır.²⁹³

Yine Gazâli’ye göre Kur’an-ı Kerimde’ki birçok sırların, bu şekildeki kalplere sahip insanlar tarafından anlaşılabilceğini söyler.

“Kur’anda nice esrar vardır, kendilerini zikre ve fikre adanmış kimselerin kalplerine doğar, tefsir kitaplarında o sırlar bulunmaz. Müfessirlerin en büyükleri bile bu sırlara vâkıf olamaz.”²⁹⁴

Bu bilgilerin, bu kişilere, temiz kalplerinin karşılığı olarak Allah tarafından verildiğini söyler.

Kalbini, dünyaya ait bütün işlerden uzaklaştırarak, sadece Allah’ı düşünen tarikat mensubu insanlara bu anlamlar gösterilip de Kur’an-ı tefsir edenlere anlatıldığı zaman anlayışla karşılanır ve takdir edilir. Zira Kur’an’ı tefsir edenler, bu sırların ancak kendisini bütün yönleriyle Allah’a yöneltmiş kalplerinin karşılığında, Allah tarafından verilmiş olduğunu bilirler. Bu durum bütün ilimler için söz konusudur. İnsanlar, bütün ilimlerden yeteneği kadar pay sahibi olabilir. Bunun aracı ise iyi davranışlarda bulunmak, dinin emirlerine uymak ve iyi ahlak sahibi olmaktır.²⁹⁵

²⁹¹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 31.

²⁹² Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35.

²⁹³ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 177.

²⁹⁴ Gazâli, a.g.e., s. 178.

²⁹⁵ Gazâli, a.g.e., s. 178.

Pekâlâ Gazâli'ye göre, kalp ile böyle bir bilgi elde etmenin ispatı nasıl olur?

3.3.3. Kalb ile Elde Edilen Bilgi'nin İspatı

3.3.3.1. Rüya

Gazâli'nin, kalbi, bir bilgi kaynağı olarak gördüğünü ispatlamasının birinci yolu rüyalardır. Çalışmamızın ikinci bölümünde, -Bilgi'nin Kaynakları- Gazâli'nin rüyaları bilginin kaynağı olarak gördüğünden bahsetmiştik. Onun bilgi felsefesinde rüyalar hem bir bilgi kaynağıdır hem de bilginin diğer kaynağı olan kalbi de ispat etme aracıdır. Ve yine ikinci bölümde Gazâli'nin rüyalar hakkındaki düşüncelerini dile getirmiştik. Burada da kısaca tekrar hatırlamak amacıyla göz atmak gerekir, düşüncesindeyiz.

Gazâli'ye göre, kalp dünyasının hayret edilecek durumlarının çok olduğunu, ilimlerin ve sanatın kalp ile bilindiğini ve bütün ilimlerin kendisinde beş duyu organı aracılığıyla gerçekleştiğine²⁹⁶ dair düşüncelerini daha önce dile getirmiştik. O, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde devam ettirir:

Kalpte, duyu organları vasıtasıyla öğrenilen madde âlemine açılan bir pencere; bir de bu organlar tarafından öğrenilmeyen, manevi âleme açılan ikinci bir pencere vardır, bunun böyle olduğunun ispatı iki türlü ilmin olmasıdır ki birisi uyku durumudur. Uyku esnasında duyu organları ile veri alınamaz duruma gelince, manevi âleme bakan ikinci pencere açılır. Bu âlemde olan şeyleri ve madde dünyasında ilerde olacak şeyleri görerek onların bilgisine sahip olur. Bu görüş bazen çok net ve açık bir şekilde; bazen de yorumlanmaya ihtiyaç duyulacak şekilde olur.²⁹⁷

Kalp ile Allah'ın ezeli ilminin yazılı olduğu levha, ayna gibidirler. Nasıl ki iki ayna karşı karşıya konulunca birinde görülenler diğerinde de görülüyorsa bunun gibi Allah'ın ezeli ilminin bulunduğu levhanın da kalpte görülme imkânı vardır. Fakat bunun olabilmesi için kalbin kirlerden, paslardan, günahlardan arınarak temizlenmesi gerekir. Ayrıca duyu organlarının verdiği bilgilerden uzak kalması gerekir. Böyle bir durum ise

²⁹⁶ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35.

²⁹⁷ Gazâli, a.g.e., s. 35.

uyku anında gerçekleşir. Uyku anında hissetme yolu kapalı olsa da hayal yolu açıktır. Bundan dolayıdır ki kişi rüyada gördüklerini hayali benzerler yolu ile görür.²⁹⁸

“İşte böylece bâzen ilâhi lütufların rüzgârı eser, kalplerin gözünden perde kalkar. O kalplerde levh-i mahfuzda yazılan bâzı şeyler tecelli eder. Bu da bâzan uyku zamanında olur. Böylece kişi, gelecekte olanları bunun vasıtasıyla bilir. Fakat perdenin tam kaldırılması ölümle olur. Orada perde tam mânasıyla kalkar.”²⁹⁹

1.3.3.2. Kalp Gücü ile Yapılan İşler

Gazâli’ye göre, İnsan bedeninin kalbe bağlı olduğunu ve insanın bütün bilgi ve eyleminin kalp tarafından gerçekleştirildiğine dair düşüncelerini, bilginin oluşumunu anlattığımız kısımda anlatmıştık. Orada, kalbin, madde dünyasına nüfuz edip; onları yönetmesinden bahsetmiştik. Burada ayrı bir konu başlığı altında ele alıp incelememizin sebebi, kalbin mânâ dünyasına olan etkisini ele almak aynı zamanda da Gazâli’nin bilgi felsefesi’ne göre, bilginin oluşumunda, biraz sonra ele alacağımız Peygamberlik ve velilik konularına da bir girizgâh olması hasebiyledir.

Kalbin bedene sahip olmasının gerçekleşmesi ve bedenün tüm işlerinde kalbe bağlı olduğu çok açıktır. Ancak, kalplerin gücü ve yüksekliği birbirinden farklıdır, meleklerin özü ile benzerlik gösterir. Bu şekilde kendi vücudu dışındaki varlıklar kendisine boyun eğer. Örneğin, kalbin korkutucu gücü bir arslanın üzerine nüfuz ederse, arslan ona boyun eğerek onun dediklerini yapar. Bir hastanın sağlığına kavuşması için yardım etme gözü ile hastaya bakarsa hasta iyileşir. Ya da buna benzer sağlıklı bir insana nazar etme gözü ile bakarsa onu hasta eder. Sevdiği bir kimsenin yanına gelmesini ister bir şekilde aklından geçirirse, sevdiği o kimsenin iç kısmında bir hareketlenme oluşur. Yağmurun yağmasını istediği durumlarda bu gerçekleşir. Göz değmesi ya da büyü denilenler de bu türdendir. Eğer bir insan kıskançlık gözü ile bir ata bakar da onun ölmesini ya da çok bitkin hale gelmesini isterse o at hemen ya ölür ya da yerinden kalkamayacak kadar çok bitkin hâle gelir. Bu bağlamda bir hadis’te gözün insanı mezara, deveyi tencereye koyacağı bildirilmiştir.³⁰⁰

²⁹⁸ Gazâli, a.g.e., s. 35-36.

²⁹⁹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 37-38.

³⁰⁰ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 39.

Gazâli, bu düşüncelerinden hareketle bazı kavramların tanımını yapar.

“O halde, bu da kalbin şaşılacak kudretlerindedir. Böyle bir husûsiyyetin kendisinde bulunduğu bir kimse, insanları hak dînine davet edici ise, bu hallerine mucize denir. Davet edici değil ise kerâmet denir. Hayırlı işte bu halleri zuhur ederse, peygamber yahud veli denir. Kötü işlerdeki ise büyücü denir. Büyü, kerâmet ve mucize, insanın kalbindeki kudretin en büyüklerindedir.”³⁰¹

Bu açıklamalardan sonra da Gazâli’ye göre Tanrısal Bilgi’de Nübüvvet (Peygamberlik) ve tasavvuf konularına giriş yapabiliriz.

3.3.4. Tanrısal Bilgi’de Nübüvvetin Rolü

İkinci Bölümde, Gazâli’nin bilginin kaynağı olarak gördüğü kalbi tarif ederken:

Aklın ilerisinde başka bir devre olduğundan, bu devrede insanda başka bir görme yetisi başladığından; bunun vasıtasıyla insanın, bilinmeyen âlemde bulunan varlıkları, ileriki zamanda meydana gelecek olayları görebilceğinden; akıl ile öğrenilemeyecek şeyleri öğrenebileceğinden³⁰² uzun uzadıya bahsetmiştik. Fakat Gazâli’nin, “kalp derken, insanın ölümler ve hayvanlarla ortaklaşa sahip olduğu et parçası ile kan birikintisini değil, onun Allah’ı tanımaya mahsus yeri olan ruhunun özünü kastettiği³⁰³”nden bahsetmiştik. Böyle bir kalbe ise herkesin sahip olamadığından; böyle bir kalbe, seçilmiş, özel insanların sahip olduğundan da bahsetmiştik. Gazâli, işte böyle özel insanların vahiy ve sezgi (kalp/ilham) yolu ile bilgi elde ettiklerini söyler:

Delilin aracılığıyla ve kazanma yoluyla değil de kendi kendine oluşan bilgiye sezgi denir. Delillendirme yoluyla kazanılan bilgiye itimat ve kalbin görmesi adı verilir. Delil olmadan ve öğrenmeden kalbe dolan ilim, insana nasıl ve nereden kendisine verildiğini bilmediği ve onunla beraber, ondan bilgi fayda ettiği nedene vakıf olduğu bölümlere ayrılmaktadır. Bu neden de bilgiyi kalbe veren nurani varlığın görünmesidir. Birincisine itimat ve kalbe üfürmek denir. İkincisine ise hızlı ve gizli bilgi denir. Bu bilgi de sadece peygamberlere özeldir. Birincisi ise evliyâ ve özel kişilere aittir. Delillendirme yoluyla

³⁰¹ Gazâli, a.g.e. s. 39.

³⁰² Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

³⁰³ Gazâli, a.g.e., s. 149.

kazanılan bilgi ise âlimlere ait³⁰⁴ olduğunu söylediğinden bahsetmiştik. Yine Gazâli, kalp ile elde edilen bilgilerden birisinin de nübüvvet olduğunu söyler:

“‘Aklın kavrayamadığı başka bazı şeyler’ dedik. Bu tıpkı ayırt etme (temyiz) yeteneğinin aklın alanına giren şeyleri kavrayamaması ve yine tıpkı duyu yeteneğinin, ayırt etme yeteneğinin alanına giren şeyleri kavrayamaması gibi bir gerçektir.”³⁰⁵

Buna benzer, aklın kavrama düzeyi ile anlaşılacak şeyleri, bu seviyeye ulaşamayan bir çocuk nasıl kabul etmezse bunun gibi akıl seviyesinde olan insanlar da nübüvvet ile kavranacak şeyleri kabul etmezler. Tıpkı doğuştan görme engelli bir insanın renklerin ve şekillerin ne olduğunu bilememesi gibi.³⁰⁶

Gazâli, nübüvvetlik makamının varlığını ispat etmek için birçok yola başvurur. Bunlardan bir tanesi de uykuda rüya görme hâdisesidir. Dikkat edilirse, Gazâli için rüyalar hem bir bilgi edinme kaynağıdır hem de diğer bilgi kaynakları olan kalbi ve nübüvveti ispat etme aracıdır.

Bunun için Allah, nübüvveti insanlara yaklaştırmak ve onun yapısından örnek sunmak amacıyla uykuyu yaratmıştır. Zira insan uyurken, tamamıyla açık bir şekilde veya yorumlanmaya ihtiyaç duyacak şekilde bilinmeyen âlemden ve gelecekte olacıklardan bilgi sahibi olmaktadır. Eğer insanlara, uyku anında yaşanan şeyleri bizzat kendileri yaşamayıp ta kendilerine böyle şeylerin olduğu söylenmiş olsaydı, onlar bunu kabul etmezlerdi. Çünkü duyu organları yoluyla bilgi edinmeye alışkın olan insanların, bu yolun kapandığı ya da hiçbir verinin gelmediği uyusukluk durumunda böyle bir şeyin olacağını inkâr ederlerdi.³⁰⁷

“Oysa bu sözler varoluş ve müşahede (gözlem) tarafından yalanlanan bir kıyas çeşididir. Nasıl ki, akıl insan gelişiminin belirli bir safhası oluyor ve bu safhada, insanda duyu organları aracılığı ile algılanamaz birçok varlık çeşidini gören bir göz açılıyorsa tıpkı bunun gibi nübüvvet de değişik bir safhadır. Bu safhaya erebilen insanda bambaşka bir göz açılır. Bu gözde öyle bir nur vardır ki, o nurda gayb âlemi ile aklın idrak edemeyeceği şeyler belirir.”³⁰⁸

³⁰⁴ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 37.

³⁰⁵ Gazâli, *El Münkız*, s. 144.

³⁰⁶ Gazâli, a.g.e., s. 145.

³⁰⁷ Gazâli, a.g.e., s. 145.

³⁰⁸ Gazâli, a.g.e., s. 145.

Ona göre de Peygamberliğin üç şartı vardır:

Peygamberliğin ortaya çıkmasında üç şart vardır. Birincisi insanların tümünün uykudayken gördüklerinin ona uyanırken gösterilmesidir. İkincisi insanların tümünün nefsi sadece kendi kendisine tesir ederken peygamberlerin nefsi başka nefislere de tesir eder. Üçüncüsü ise insanların çalışarak öğrendiği bilgiler onun kalbine, hiç kimseden öğrenmeden gelir. Bu şekilde elde edilen ilme, İlm-i ledunnî adı verilir. Bu üç özelliklerin kendisinde toplandığı kimse ya büyük peygamberdir ya da büyük evliyadır.³⁰⁹

Gazâli, insanların peygamberlik makamını anlayıp; ona itaat etmeleri için, Allahü Teâlâ'nın, bu üç özellikten birer numuneyi insanlara verdiğini söyler.

“Allahü teâlâ, insanların ona uyması ve saâdet yolunu ondan öğrenmeleri için, peygamberlik makamını anlayabilmelerini isteyince, herkese bu üç özellikten bir numune verdi. Rüya hâli, bir özelliğin numunesidir. Doğru firaset de diğer bir özelliktir, ilimde, doğru akıl ve düşünce de diğer bir numunedir.”³¹⁰

Fakat bundan daha başka özelliklerin de peygamberlerde ve evliyâlarda bulunabileceğini söyler.

“Şimdi şunu da bildirelim ki, bu üç özellikten başka, peygamberlerde ve evliyâda, bizim bilmediğimiz daha başka özellikler de olabilir. Çünkü, o özelliklerin bizde numunesi yoktur.”³¹¹

Nübüvvetin imkânının oluşunun ispatı, onun var olmasıdır. Var olmasının ispatı ise akıl ile elde edilmesi mümkün olmayan tıp ve astronomi gibi bilgilerin varlığıdır. Bu ilimleri öğrenenler, bunların ancak Allah'ın lutfedip bu bilgileri aracısız olarak insanlara vermesiyle öğrenileceğini bilirler. Bu ilimler, deneyimlere dayanılarak öğrenilemez. Çünkü astronomi alanında ancak bin yılda bir meydana gelen olaylar vardır. İlaçların da buna benzer özellikleri vardır.³¹²

Bu kesin ispat ile ortaya çıkmıştır ki, akıl ile kavranamayan bilgiler ancak nübüvvet ile kavranır. Nübüvvet dair bilginin örneği insanda uykuda görülen rüyadır. Tıp ve astronomi alanındaki bilgiler de peygamberlerin mucizelerinin ispatlarındandır.³¹³

³⁰⁹ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 39-40.

³¹⁰ Gazâli, a.g.e., s. 40.

³¹¹ Gazâli, a.g.e., s. 40.

³¹² Gazâli, *El Münkız*, s. 145-146.

³¹³ Gazâli, a.g.e., s. 146.

Gazâli'nin, insanların uykudayken gördüklerini peygamberlerin uyanık iken de gördükleri hakkındaki düşüncelerini daha önce, bilginin kaynakları bölümünde, dile getirmiştik. Burada da kısaca tekrar etmek gerekir, düşüncesindeyiz.

“Peygamberimiz: ‘Abdurrahman bin Avf’ı gördüm; Cennete emekliyerek girdi.’ buyurmuştur. Şimdi sen zannetme ki Peygamber onu o şekilde gözle görmedi. Belki uyuyan kimse rüyasında nasıl görürse peygamber onu uyanık iken öyle görmüştür.”³¹⁴

“Peygamberlerin gözlerinde o perde yırtıldığı zaman şüphe yoktur ki, onlar melekûta baktılar. Melekûtun acaibliklerini müşâhede ettiler. Ölüler de melekût âleminde dirler. Binaenaleyh ölüleri de gördüler ve onlardan haber verdiler. Bu sırta binaen Allah’ın Resûlü, Muaz’ın oğlu Hz. Sa’d ve kerîmesi Zeynep hakkında kabrin sıkışmasını gördü. Câbir’in babası şehid düştüğünde hâli, böyle oldu. Zira Resûlüllah, Câbir’e haber verdi ki: ‘Cenâb-ı Hak senin babanı perdesiz olarak huzurunda oturttu.’”³¹⁵

Peygamberler, melekler ve ruhlar âlemine ulaştınca, onların yükselme makamı en yüksek noktaya ulaşmış olur. O zaman onlar, manevi âlemin bilgisine tamamen sahip olurlar. Bu sebeple manevi âlemde bulunan kişi Allah’ın karşısındadır. Manevi âleme ait olan bilgilere açılan kapı peygamberlerden geçer. Geçici dünyada bulununan varlıklar Allah’ın katından gelirler. Çünkü bu dünya, manevi âlemin izidir, yansımasıdır.³¹⁶

Kendini ve başka nesnelere gören ve başka nesnelere de kendisi aracılığıyla görünen şey ışık ismini almaya hak kazanır. Daha da ileri giderek ona, başkalarına ışık yaydığı için çıra demek daha uygun olur. Bu özellik de sadece kutlu, mübarek peygamberlik ruhuna aittir. Çünkü bilgi ışıkları onun aracılığıyla yaratılmışlara dağılırlar. Bu sebepten dolayı Yüce Allah, Hz. Muhammed’e aydınlatici lamba ismini vermiştir. Bütün peygamberler ve âlimler de lâmba gibidirler. Ancak aralarındaki fark çok fazladır.³¹⁷

“Nübüvvete inanmış olabilmek için, aklın ötesinde bir safhanın var olduğunu kabul etmek gerekir. Bu safhada insanda başka bir göz açılır. Bu göz, birtakım özel ve değişik şeyleri görebilir. Akıl bu alana giremez. Tıpkı kulağın renkleri, gözün sesleri ve tüm duyu organlarının aklın kavradığı şeyleri algılayamaması gibi.”³¹⁸

³¹⁴ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 50.

³¹⁵ Gazâli, *İhyâ*, (IV. Cilt), s. 895.

³¹⁶ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 23.

³¹⁷ Gazâli, a.g.e., s. 24.

³¹⁸ Gazâli, *El Münkız*, s. 158.

Gazâli, peygamberlik makamının ispatını bu şekilde yaptıktan ve bütün bilgilerin peygamberlik ruhu ile âleme yayıldığını anlattıktan sonra, belli bir kişinin peygamber olup olmadığı hakkındaki şüphelerin ise şu şekilde giderilebileceğini söylemektedir.

“Taklit yolu ile, yani otoritelerin görüşlerine uyarak değil, araştırmaya dayanarak Şafîî’nin fıkıh âlimi ve Galinius’un tıp uzmanı olduğunu bilmek senin için zor değildir. Hatta azıcık fıkıh ve tıp öğrendikten sonra bu kimselerin kitaplarını okuyarak ve yazılarını inceleyerek onların halleri (hayatları) konusunda kesin bilgi edinebilirsin.”³¹⁹

Buna benzer peygamberliğin anlamı öğrenildikten sonra sürekli Kur’an ve hadis okunulduğu zaman, Hz. Muhammed’in peygamberlik mertebelerinin en yükseğinde olduğu hakkında insanda şüphe edilemeyen bir bilgi oluşur. Bu şüphe edilmez bilgiyi Hz. Muhammed’in hem ibadetler konusunda hem de bu ibadetlerin kalbi temizlemesindeki gücü konusunda söylemiş olduğu sözleri insan kendi yaşamı üzerinde deneyerek güçlendirebilir.³²⁰

Üçüncü Bölümümüz’de, bilginin oluşumu kısmında kalbin bilgi elde edebilmesi için, kalbin günahlardan, kirlere temizlenmesi gerektiğini, kalbin temizlenmesinden amacın ise inanç ışıklarının orada meydana gelmesi, yâni ilhama dayanan vasıtasız bilginin ışığının aydınlatmaya başlaması³²¹ nin kastedildiğini söylemiştik. Acaba Gazâli’ye göre, bir bilgi kaynağı olan kalp nasıl kirlenir? Kimler tarafından nasıl temizlenebilir?

“Allah’ı tanımamak (O’ndan habersiz yaşamak) kalbin öldürücü zehiri, nefsin arzularına uyarak Allah’a karşı gelmek ölümcül hastalığı; buna karşılık Allah’ı tanımak, onun hayat verici panzehiri ve nefsin arzularına karşı koyarak Allah’a ibadet etmek şifa sunan ilâcdır. Kalbi tedavi etmek, yâni yakalandığı hastalığı gidererek sağlığa kavuşmasını sağlamak ancak birtakım ilâçlar ile olabilir. Tıpkı hasta vücudu da ancak ilâçlarla tedavi etmenin mümkün olması gibi.”³²²

İnsanın bedeninde meydana gelen hastalığa şifa bulmak için kullanılan ilaçların hususları akıl tarafından anlaşılabilir. Hastalıkları gidermek, ancak peygamberlerden öğrenerek hastalıklara ilaç yazan doktorların reçetelerine riayet etmek şartı ile olur. Aynı

³¹⁹ Gazâli, a.g.e., s. 146-147.

³²⁰ Gazâli, a.g.e., s. 147.

³²¹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 31.

³²² Gazâli, *El Münkız*, s. 149.

şekilde kalp hastalıklarının ilacı konumunda bulunan ibadetleri de peygamberlerin tarif ettiği şekliyle aynen uygulamak gerekir. Çünkü ibadetlerin kalp hastalıklarına olan faydası akıl yolu ile anlaşılabilir.³²³

Gazâli'ye göre aklın faydası da, peygamberlerin kalp hastalıklarının doktoru olduğu gerçeğini insanlara tanıtmasıdır.

Özetle kalp hastalıklarını tedavi eden hekimler peygamberlerdir. Aklın görevi ise bu realiteyi bize göstermek; nübüvvet makamı ile öğrenilen bilgileri kendisinin elde edemeyeceğini açık bir şekilde ifade ederek; bu makamın bu bilgileri verdiği tanıklık etmektir. Nasıl ki insanların görevi, görme engellileri rehberlere; hastaları hekimlere teslim etmekse; aynı şekilde aklın görevi de ellerimizden tutarak bizleri nübüvvet makamına teslim etmesidir. Bunun haricinde aklın, hekim konumunda olan peygamberlerin sunduğu reçeteyi öğrenmekten başka hiçbir yararı yoktur.³²⁴

“Nübüvvetin tadarak (zevk yolu ile) ispat edilmesine gelince bu gözle görmek (müşahede) ve elle tutmak gibidir. Bu türlü ispat, sadece tasavvuf yolunda bulunabilir.”³²⁵

Anlaşılacağı gibi Gazâli'ye göre, yâkîni bilgi elde etmenin diğer bir yolu da tasavvuftur. Şimdi de onun bu konudaki görüşlerini incelemeye çalışalım.

3.3.5. Tanrısal Bilgi'de Tasavvufun Rolü

Gazâli, gerçeği arayanların dört gruba ayrıldığını söyler:

“1- Kelâmcılar: Bunlar görüş ve nazariye ehli olduklarını ileri sürerler.

2- Batınîler: Bunlar gerçeği sadece yanılmaz imamdan öğrendiklerini söylerler.

3- Felsefeciler: Bunlar mantığa ve kesin delile (burhana) dayandıklarını iddia ederler.

4- Sufiler: Bunlar müşahede ve mükâşefeye dayanan ve hiçbir zaman Allah'tan gafil kalmamayı özellik haline getirmiş kimseler olduklarını söylerler.”³²⁶

³²³ Gazâli, a.g.e., s. 150.

³²⁴ Gazâli, a.g.e., s. 150 .

³²⁵ Gazâli, a.g.e., s. 148-149.

³²⁶ Gazâli, a.g.e., s. 92.

Bu sınıfları teker teker ele alıp uzun uzadıya anlattıktan sonra, kendisine göre gerçeği arayıp bulan sınıfın sufiler olduğunu, yollarının da tasavvuf olduğunu söyler.

“Saymış olduğum ilim dallarını incelemeyi sona erdirince tüm gücümle tasavvuf yoluna yöneldim. Tasavvuf yolunun ancak ilim ve amel ile tamamlanabileceğini biliyordum. Tasavvuf bilgisinin özü, nefsin sızma yollarını kesmek, onun kötü huylarından ve çirkin sıfatlarından arınmak, böylece Allah’ın dışında kalan her şeyi kalpten atarak onu Allah zikri ile süslemeyi başarmaktır. Benim için ilim amelden daha kolay olduğundan dolayı, işe tasavvuf ilimlerini öğrenmekle başladım.”³²⁷

Gazâli, tasavvuf ehlinin kitaplarını okuduktan sonra, başkalarının ögenme yolu ile elde edemeyecekleri bilgileri, onların farkında olup yaşayarak elde ettiklerini belirtir. Sağlıklı olmakla tokluğun ya da sarhoşluğun tanımını yapmak ile direkt bunlara sahip olmanın farkı ne kadar çok ise tasavvuf ehlinin elde ettiği bilgiler de bu cinsden bilgilerdir. Bunun ise onların en büyük özellikleri olduğunu belirtir.³²⁸

Bunun gibi Allah’tan korkarak günah işlemekten kaçınmanın, dünya nimetlerine sırt çevirmenin ne olduğunu bilmek ile bizzat bu durumu yaşamak arasında dağlar kadar fark vardır. Gazâli, böyle bir ayrımı yapma aşamasına geçtikten sonra, tasavvuf ehlinin sadece söz ustaları değil eylem adamları olduklarını anladığını belirtir. Buna ilaveten tasavvuf alanında çalışarak ilim tahsil ederek öğrenilecek bilgileri elde ettiğini, bunun dışında kalan ve ulaşamadığı bilgileri de öğrenerek değil bizzat yaparak, yaşayarak elde edileceğini anladığını söyler.³²⁹

Gazâli, Allah’a, peygamberlik makamına ve ahirete yönelik kesin imanını, o zamana kadar öğrendiği bilgilerle, dini bilgileri ve akla dayanan bilgileri incelerken göz önünde bulundurduğu yöntemler sayesinde kazandığını söyler. Fakat daha sonra bu üç temel dayanaklara ilişkin imanın kendi iç dünyasında çok sağlam bir zemine oturmasının ise ispatlar sayesinde değil; birçok nedenler, aracısız bilgi edinme ve sayısı bellisiz deneyimler aracılığıyla olduğunu söyler.³³⁰

“Artık açıkça anlamıştım ki, ahiret saadeti ancak takva ile ve nefsi aşırı arzulardan alıkoymakla umulabilirdi. Bütün bunların başı da aldatıcı dünya yurdundan uzaklaşıp

³²⁷ Gazâli, a.g.e., s. 136.

³²⁸ Gazâli, a.g.e., s. 137.

³²⁹ Gazâli, a.g.e., s. 137.

³³⁰ Gazâli, a.g.e., s. 137-138.

ebediyet yurdu olan ahirete yönelerek kalbin dünya ile olan ilgisini kesmek ve olanca gayretle Allaha doğru dönmektir. Bu da ancak mevkiden, servetten yüz çevirerek ve dünya ile ilgili her türlü meşgale ve bağılıktan kaçarak gerçekleşebilir.”³³¹

Gazâli, bütün bu anlattıklarından sonra hayat tarzını gözden geçirince birçok gereksiz şeylerle ilgilendiğini, öğrendiği ilimlerin bile ahiret yolunda önemli ilimler olmadığını anlatır. Altı ay boyunca dünya ihtiraslarının çekimi ile ahirete yönelik arzuları arasında bocaladığını anlatır. Kendi deyimini ile Ulu Allah’ın diline kilit vurması sebebiyle ders vermekten geri kaldığını, hatta yemekten- içmekten bile kesildiğini anlatır.³³²

Bu durumdan, Allah’a dua ederek kurtulduğunu söyler.

“Gücümü yitirerek aciz kaldığımı iyice anlayınca ve ihtiyarım (iradem) tamamı ile elimden gidince dara düşmüş ve yapacak hiçbir şeyi kalmayan bir çaresiz gibi Allah’a sığındım. Kendisine dua ettiklerinde çaresizlerin duasını kabul eden Ulu Allah benim duamı da kabul buyurarak kalbimin mevkiden, maldan çoluk-çocuktan ve dostlardan kolayca vazgeçmesini nasip etti.”³³³

İçine düştüğü bunalım sebebiyle yaşadığı Bağdat’tan ayrılıp önce Şam’a gittiğini, tasavvuf ilmiyle alâkalı kitaplardan öğrendiği bilgiler doğrultusunda nefisini arındırıp, ahlâkını düzelterip, kalbini temiz tutarak Allah’ı zikretmeye uygun hale getirmek için yalnız kalarak nefsi ile mücadele etme kararı aldığını söyler. Şam’dan ayrıldıktan sonra Kudüs’e, Hac görevini yerine getirmek amacıyla Hicaz’a gittiğini sonra da memleket hasreti ve çocuklarının ısrarlı davetleri üzerine tekrar Bağdat’a geldiğini söyler. Burada da yalnız kalıp kalbini temizleyerek, Allah’ı anmaya uygun hale getirebilmek için insanlardan uzak kalarak yaşamayı seçtiğini söyler. Her günde meydana gelen farklı olaylar, ihtiyaçlarını giderme telâsı, aile içi sıkıntıların kendisinde, yalnız kalmaktan aldığı mutluluğu dağıttığını anlatır. Tek başına yaşama hevesini daima yaşatmaya çalıştığını, kendisini ondan ayrı koyan engelleri giderdikten sonra tekrar ona döndüğünü söylemektedir.³³⁴

³³¹ Gazâli, a.g.e., s. 138.

³³² Gazâli, a.g.e., s. 138-139.

³³³ Gazâli, e.g.e., s. 139.

³³⁴ Gazâli, e.g.e., s. 140.

“Ömrümün on yıl kadarını böyle geçirdim. Bu yalnızlıklar sırasında önümde, sayılması ve detaylı bir şekilde anlatılması mümkün olmayan birçok haller açılıverdi.”³³⁵

“Kesinlikle anladım ki, Allah yolunu tutmuş kişiler sadece sufilerdir. Onların tutumları en güzel tutum, yolları en doğru yol ve ahlâkları en temiz ahlâktır. Daha açıkçası, bütün akıllıların akılları, tüm hakîmlerin hikmeti ve şeriatın inceliklerini kavramış tüm alimlerin bilgisi, onların tutum ve ahlâkını daha iyileri ile değiştirmek üzere biraraya gelse bunu başaramaz. Çünkü onların görünen ve görünmeyen (zahîrî ve batını) bütün hareket hareketsizlikleri nübüvvet (peygamberlik) kandilinin nurundan alınmadır. Bilindiği gibi, yeryüzünde nübüvvet nurunun ötesinde aydınlatıcı başka bir nur yoktur.”³³⁶

Görüldüğü gibi Gazâli'nin bilgi felsefesinde, bilginin kaynakları ve oluşumu meselesinde, kalp, peygamberlik ve tasavvuf ayrı ayrı makamlar, araçlar değil; bir biri ile bağlantılıdır, birbirinden destek alırlar. Tasavvuf, nurunu, peygamberlik nurundan alıyor; bilgi elde etme aracı olan kalp ise peygamberlerin ve tasavvuf ehli olan sufilerin temiz kalpleri ile bilgi elde edebiliyor. Pekâlâ, kalp yolu ile bilgi edinmek hangi yollarla olur?

“Bilmiş ol ki, kalb sahipleri melekûtun sırlarını üç yolla elde ederler:

a) İlham yoluyla, bilmedikleri bir cepheden kalplerine gelen ve vahyin bir dalı olan ilhamla,”³³⁷

“Bil ki, ilham yoluyla ve bilmediği bir yönden kalbe düşmek suretiyle az da olsa, kendisine bir şey keşfolunan bir kimse, tasavvuf ehlinin yolunun doğru olduğunu bilen bir ârif olur. Hiçbir zaman nefsinde bunu idrâk etmemiş bir kimse dahi, kalben bunu tasdik etmelidir. Çünkü buradaki marifet derecesi cidden pek nâdirdir.”³³⁸

Tasavvufta yerine getirilmesi gereken ilk şey kalpte Allah'tan başka her şeyi temizlemektir. Bu yolun başlangıcı kalbin tüm var olmuşluğu ile Allah'ı anmasıdır. Yolun sonu ise kalbin tüm varlığını Allah'ta yok etmesidir. Bu safha, çalışarak didinerek elde edilebilen durumlara bakınca son safha sayılır. Esasında bu safha yolun

³³⁵ Gazâli, e.g.e., s. 140-141.

³³⁶ Gazâli, a.g.e., s. 141.

³³⁷ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 201.

³³⁸ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 46.

başlangıcıdır. Bu yola çıkanlar açısından yolun bundan önceki bölümü, evin giriş kapısı ile sokak kapısı arasındaki boşluk gibidir.³³⁹

“b) Doğru rüyalarla,”³⁴⁰

Kalbin ve levh-i mahfûzun birer ayna gibi olduğunu, levh-i mahfûzdaki görüntülerin kalpte görünebileceğini; fakat bunun için de kalbin saf olması, kirden günahlardan uzak olması gerektiğini; bu aşamaya ulaştığı zaman levh-i mahfûzdaki görüntülerin kalbe rüyalar yolu ile görüldüğünden³⁴¹ bahsetmiştik. Gazâli bunlara ek olarak şunları aktarır:

“Sen bu hakikati duyduktan sonra bil ki, tasavvuf ehlinin öğrenmek ve öğretmek yoluyla gelen ilimlere değil de ilham yoluyla gelen ilimlere meyli vardır ve bunun için de ilmi okumaya ve musanniflerin yazdığı kitapları tahsil etmeye, orada zikredilen delil ve sözleri araştırmaya pek taraftar görünmezler.”³⁴²

“c) Bâzan da ayânla, yani keşif yolu ve misallerin müşahedesiyle – uykuda olduğu gibi- hâdiseleri keşfederler. Keşif yollarının en yüce derecesi bu sonuncusudur. Bu aynı zamanda nübüvvetin yüksek derecelerindedir. Nitekim, doğru rüya da nübüvvetin kırkaltı parçasından bir parçadır.”³⁴³

Yine Gazâli, evliyanın bu bilgi elde etme yolunu inkâr edenin, peygamberlerin de bilgi elde etme yolunu inkâr etme hatasına düşeceğini söyler.

“Evliyanın ilham durumunu inkâr eden, enbiyayı da inkâr etmek felâketine düşer olur. Ve böylece tamamen dinin dışına çıkar!...”³⁴⁴

Bu üçüncü yol nasıl olur? Şimdi bu konuyu incelemeye çalışalım.

Bu yolun şartı kişinin nefsinin isteklerine karşı gelerek nefsini terbiye etmesi, dünyevi arzularıyla ilgisini bırakması, bütün benliği ile Allah’a yönelmesidir. Kişi bu seviyeye ulaştıkça kulunun kalbinin yönetimini eline alan Allah, bağışlamasıyla, esirgemesiyle, şefkatiyle ışığını, kulunun kalbine aktarır. Melekler ve ruhlar âleminin

³³⁹ Gazâli, *El Münkız*, s. 141

³⁴⁰ Gazâli, *İhyâ*, (I.Cilt), s. 201.

³⁴¹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 37. - Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 35-36.

³⁴² Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 38.

³⁴³ Gazâli, *İhyâ*, (I. Cilt), s. 201.

³⁴⁴ Gazâli, a.g.e., s. 201.

gizli bilgileri bu şekilde bu kişiye belirgin hale gelir. Kalbin üstünden perde kalkar, Allah'a ait bilgiler çok net bir şekilde görünür.³⁴⁵

“Binâenaleyh enbiya ve evliyâ için emir inkişaf etmiş, onların mübarek göğüsleri üzerinde nur, oluk hâlinde akmıştır. Bu ise, kitap yazmak, okumak, öğrenmekle değil, belki dünyada zâhidlik yapmakla, dünyanın alâkalarından uzaklaşmakla, kalbi dünyevî meşgalelerden boşaltmakla, himmeti tamamiyle Cenâb-ı Hakk'a yöneltmekle olmuştur. Zira kim Allah için olursa, Allah da onun için olur.”³⁴⁶

Tasavvufta yetkili olanlara göre, böyle bir seviyeye ulaşmak için kalpten aile, mal-mülk, ilim tahsili, vatan sevgisi, sosyal statü gibi her şeyi silmek gerekir. Sonra bu kişi küçük bir tekkede yalnız olarak oturacak sadece farz ibadetlerini yerine getirecek. Kalbinde Kur'an'ın okunmasıyla, yorumlanmasıyla hadis kitapları ya da hiçbir şeyle düşüncesini uğraştırmayacaktır. Kalbinin Allah'tan başka hiçbir şeyi hatırlamaması için çabalaması gerekir. Yalnız başına otururken kendi dili ile devamlı bir şekilde huzurlu bir kalp ile “Allah, Allah” demesi gerekir.³⁴⁷

Gazâli, Peygamberler ve Evliyâlar'ın uyanık iken de gayb hakkında bilgi sahibi olacaklarını söyler:

“Peygamberler ve evliyâ uyanık iken de görürler. Çünkü, diğerlerine uykuda verilenler, bunlara uyanık iken de verilir. Onların bu dünya ile meşguliyeti, öbür dünyanın işlerini müşahede etmelerine engel olmaz.”³⁴⁸

Kalp gözünün melekler ve ruhlar âlemini görmesinin sadece uyku ya da ölüm ile gerçekleştiği zannedilmemelidir. Eğer kişi uyanık iken nefsinin emrine yenik düşmez, kalbini öfke, cinsel arzular, kin, düşmanlık v.b. birçok kötü düşünce ve davranışların etkisinden kurtarır manevi âlem ile irtibata geçip, kendinden geçerek sürekli olarak bütün kalbi ile Allah, Allah derse uyanık iken de kalp gözü açılır. Başkalarının uyurken rüya yoluyla gördüklerini o kişi uyanık halde görür. Melekler ve ruhlar âlemini görür. Meleklerin ruhu güzel şekilde görünür. Peygamberleri görerek onlardan faydalanır.³⁴⁹

³⁴⁵ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 38.

³⁴⁶ Gazâli, a.g.e., s. 38.

³⁴⁷ Gazâli, a.g.e., s. 38.

³⁴⁸ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 90.

³⁴⁹ Gazâli, a.g.e., s. 36.

“Bu yolun başlangıcından itibaren keşifler ve müşahedeler belirmeye başlar. Öyleki bu yolun yolcuları melekleri, peygamberlerin ruhlarını görürler, onlardan gelen sesleri duyarlar ve onlardan birçok fayda sağlarlar.”³⁵⁰

“Demek ki gerçek varlık Allah Teâlâ’dır. Nasıl ki gerçek nur da ‘gerçeklerin gerçeği’ Allah Teâlâ’dır. İşte ârifler, buradan mecaz çukurundan hakikatin zirvesine yükselir, miraçlarını tamamlar, açık bir müşahede ile görürler ki varlıkta Allah’tan başka bir şey yoktur. Ve O’nun vechinden başka her şey helâk olucudur. Zira herhangi bir vakitte helâk olmaktadır.”³⁵¹

Sezgi yolu ile bilgi edinen Allah dostları, tüm gerçekliğin görülebildiği gökyüzüne ulaştıkları zaman, var olması düşünülemeyen varlıktan başka bir şey olmadığı konusunda fikir birliğine varmışlardır. Bu insanlardan bir kısmı, bu gerçeği bilgi olarak görmüş, bir kısmı da tavır ve davranış olarak yaşamışlardır. Varlığın çokluk durumları kendilerinden uzaklaşmış; varlığın tekliğini hayretle seyrederek kendilerinden geçmişlerdir. Bir nevi akılları durmuş, daha önceden bildikleri şeyleri söyleyemez duruma gelmişler ve benliklerinde Allah’ın dışında hiçbir şey kalmamıştır. Akıllarının kendilerini yönetme gücü zayıflamış veya yok olmuştur. Öyle ki bir kısmı, ben Allahım diye; bir kısmı, makamım ne kadar yüksek, kendi kendimi tesbih ederim diye; bir kısmı da, elbisemin içinde Hak’tan başka kimse yoktur diye konuşmuştur.³⁵²

Gazâli’ye göre duyu organlarımız ile elde edilen bilgiler (nurlar) ve akıl ile elde edilen bilgiler (nurlar) vardır. Bu nurlar da kaynağını peygamberlik nurundan alırlar. Peygamberlik nuru da kaynağını Allah’tan alır. Böylece ona göre bütün varlığın ve bilginin kaynağı Tanrı’dır.³⁵³

Âriflerin, gerçeklik semasına çıkma serüvenini ise şöyle anlatır:

“Mahlûkatın miracının son noktası ferdaniyyet (teklik) memleketidir. Çünkü bunun ötesinde daha bir merdiven yoktur.”³⁵⁴

Allah ile birleşme sonucunda çokluk yok olur, bunun sonucunda da yükseğe çıkma da biter çünkü gidilecek son mesafeye varılmıştır. Bu makam, istenilen amaçların en

³⁵⁰ Gazâli, *El Münkız*, s. 141.

³⁵¹ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 28.

³⁵² Gazâli, a.g.e., s. 29-30.

³⁵³ Gazâli, a.g.e., s. 32.

³⁵⁴ Gazâli, a.g.e., s. 33.

sonuncusudur. Bu bilgi, Allah tarafından, kendisini sevenlere, kendisine itaat edenlere verilen çok özel bir bilgidir. Bu seviyeye ulaşamayan, bu bilgileri kabul etmez. Eğer bundan sonra bir değişiklik olursa bu daha yüksekte alçağa inmekle, yâni dünya gökyüzüne inmek ile olur.³⁵⁵

“Âlimlerin: ‘Dünya semasına inmek, bir meleğin inmesidir.’ Demeleri uzak görülmez. Âriflerin bazıları bundan daha garibini sanmışlar da şöyle demişler: ‘Ferdaniyyete (birliğe) müstağrak olan, en yakın semaya iner, bu iniş, onun duyuları kullanmağa, veya uzuvları hareket ettirmeğe inişidir.’ Peygamber de şu sözleriyle buna işaret etmişlerdir: ‘Ben O’nun işittiği kulağı, gördüğü gözü, konuştuğu dili oldum.’ Eh, kulağı, gözü, lisamı Allah olduktan sonra artık işiten, gören ve konuşan O’dur. Çünkü O’ndan başkası yoktur ki... O’nun (Allah’ın) Mûsa Aleyhisselâm’a söylediği şu sözüyle de buna işaret edilmektedir: ‘Hasta oldum, beni sormadın.’ (Hadisin sonuna kadar...)”³⁵⁶

Nübüvvetin esas yapısı ancak yaşayarak, tecrübe edinerek anlaşılır. Bu seviyeye ulaşamayan kimse yalnızca onu bir isim olarak bilir. Veli makamına ulaşmış insanların yaşadıkları üstün durumlar peygamberlerin ilk zamanlarıdır. Mâlûm olmak üzere Hz. Muhammed de peygamberlik gelmezden önce bütün dünya işlerinden uzaklaşarak Hıra dağına giderek Allah ile yalnız başına kalarak ibâdet etmiştir. Hatta bu duruma şahit olan insanlar, Muhammed Allahına âşık oldu demişlerdir.³⁵⁷

Böyle bir durumu insanlar, sadece kendi yaşantısı ile tecrübe ederek öğrenebilirler. Bu şekilde öğrenemeyenler ise bu yolda mesafe katetmiş sufiler ile bir araya gelip, bizzat deneyerek, duyarak bu durumun var olduğuna inanabilir ve onlar aracılığıyla bu yaşantıdan pay sahibi olabilirler.³⁵⁸

“Bu hali apaçık delillerin ışığında araştırarak öğrenmek, ilimdir. Doğrudan doğruya tadarak bu hali yaşamak tatmak (zevk)’tir. Tecrübe yolu ile ve işiterek edinilen bilgileri hüsnü zan ile değerlendirerek kabul etmek imandır.”³⁵⁹

Tasavvuf ehlinin usûlü bu şekildedir ve bu usûl nebilik usûlüdür. Çaba sarf edip öğrenerek bilgi elde etmek ilim sahiplerinin usûlüdür ve şüphesiz bu da önemlidir. Ancak

³⁵⁵ Gazâli, a.g.e., s. 34.

³⁵⁶ Gazâli, a.g.e., s. 34.

³⁵⁷ Gazâli, *El Münkız*, s. 141-142.

³⁵⁸ Gazâli, a.g.e., s. 142.

³⁵⁹ Gazâli, a.g.e., s. 142.

nebilik usûlüne kıyasla kısadır. Nebilerin ve velilerin ilmi, hiç kimseden öğrenmeden Allah tarafından kalplerine gönderilir. Bu usûlün gerçekliğine bizzat yaşayarak ulaşılır. Çoğu insan bunu belirtmekte ve akla dayanan ispatlar da bunu dile getirmektedir.³⁶⁰

Gazâli, Allah'ın emrine uyarak kalbini temizleyen insanlar'ın imanlarının -biz buna bilgi elde edinme olarak da bakabiliriz- üç mertebede olduğunu belirtir:

“1- Birinci Mertebesi: Avâm'ın imanıdır. Bu iman katıksız taklidi bir imandır.

2- İkinci Mertebesi: Kelâmcıların imanıdır. Bu iman bir nevi istidlâlle karışıktır. Derecesi avâmın derecesine yaklaşır.

3- Üçüncü Derecesi: Ârifler'in imanıdır. Bu iman yakîn nuruyla müşahede edilen imandır.”³⁶¹

Bu mertebeleri, örnek bir şahsın evde olduğu bilgisinin tasdik edilmesinin üç derecesi olduğunu söyleyerek şu şekilde açıklar:

Birinci derece: Daha önceden yalan söylediğini tecrübe etmediğin, hep doğru olduğunu tecrübe edilen bir kimsenin sana haber vermesine kalbin emin olup kalbinin feraha ulaşmasıdır. Bu saf taklit ile var olan imandır.

İkinci derece: Duvarın arkasından konuşmaları dinleyerek, konuşan kişinin kendi evinin içinde konuşan Ahmet'in olduğu konusunda sonuç çıkarmandır.

Üçüncü derece: Eve girerek kendine ait göz ile Ahmet'i görmek ve onun Ahmet olduğuna şahitlik etmendir. Bu gerçek bilgidir, kendisinden şüphe edilemeyen görmedir. Bu görme, kendilerine hakiki bilgileri gösterilenlerin ve doğru insanların görerek bilgi sahibi olmalarına benzer. Çünkü bu insanlar görerek iman ediyorlar. Bundan dolayı onların imanına halkın ve kelâmcıların imanı da eklenir.³⁶²

Demek ki Gazâli'ye göre yâkîni bilgiyi sadece peygamberler ve mutasavvıflar elde eder. Yâni onların imanı/bilgisi, bizzat varlığı müşâhede ederek elde edilir.

³⁶⁰ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 37.

³⁶¹ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 32.

³⁶² Gazâli, a.g.e., s. 32-33.

3.3.6. Nübüvvet ve Tasavvuf Yolu ile Bilgi Edinme'nin İspatları

Gazâli'nin, peygamberlerin ve mutasavvıfların temiz bir kalp ile elde ettiklerini söyledikleri bu yâkîni bilginin bir ya da birden fazla örneği var mıdır? İnsanların geçim telâş, meslek, kariyer, yer-yurt, hastalık-sağlık problemleri ile uğraştığı günümüz dünyasında böyle bir bilginin ispatı var mıdır? Şimdi de Gazâlinin, mutasavvıfların ve peygamberlerin kalp yolu ile elde ettiklerini söyledikleri bilgileri nasıl ispatladığına bakalım.

Gazâli, bu bilginin ispatını Kur'an-ı Kerim'den âyetler, tecrübeler ve yaşanmış olaylar ile yapar.

“Şer'i delillere gelince: Onlardan birisi şu âyet-i celîledir: ‘Bize itâat uğrunda mücahede edenlere gelince... elbette biz onlara yollarımızı gösteririz.’ (Ankebût: 69)”³⁶³

“Binâenaleyh her hikmet ki, öğrenmeksizin ibâdete devam etmekten ötürü kalbden zâhir olur, o keşif ve ilham yoluyla zâhir olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Peygamber buyurmuştur:

‘Bildiğiyle amel eden bir kimseye, Allahü Teâlâ bilmediğinin ilmini ihsân eder. Cennete müstahak oluncaya kadar onu çalıştığı sahada muvaffak kılar. Bildiğiyle amel etmeyen bir kimse ise, bilmediğinde şaşkına döner ve çalışma sahasında muvaffak olamaz. Dolayısıyla ateşe müstahak olur’³⁶⁴

“Nitekim Cenâb-ı Hak buyurmuştur: ‘Kim de Allah'tan korkarsa, ona (darlıktan) genişliğe bir çıkış yolu ihsân eder.’ (El-Talâk:2) Yâni Cenâb-ı Hak müşkilât ve şüphelerden çıkmak için ona bir yol ihsân eder. (Bir de ona ummadığı yerden rızık verir.) Yâni öğrenmeksizin ona bir ilim öğretir. Deneme olmaksızın kendisini tecrübe sâhibi yapar. Yine Cenâb-ı Hak, Enfâl sûresinin 29. Âyetinde buyurmuştur: ‘Ey mü'minler! Eğer Allah'tan korkarsanız, o size hak ile bâtılı ayırd edecek bir anlayış verir.’³⁶⁵

“Hasan (r.a.), Allah'ın Resûlünden rivayet ediyor:

‘İlim iki kısımdır: Biri bâtın ilim vardır ki, kalpte saklıdır. İşte en menfaat veren ilim odur.’

³⁶³ Gazâli, a.g.e., s. 47.

³⁶⁴ Gazâli, a.g.e., s. 47.

³⁶⁵ Gazâli, a.g.e., s. 47.

Bâzı âlimlerden ‘bâtın ilmin’ ne olduğu soruldu. Cevap olarak buyurdular ki: ‘Cenâb-ı Hakkın sırlarından bir sırdır. Cenâb-ı Hak o sırrını dostlarının kalbine atıyor. O sırta ne bir melek ne de bir beşer muttali’ olabilir.’³⁶⁶

Bir Müslüman Gazâli’nin yukarıdaki anlattığı Kur’an-ı Kerim’in âyetlerine ve Hz. Muhammed’in hadislerine inandığı için, peygamberlerin ve mutasavvıfların temiz bir kalp ile yâkîni bilgiyi elde ettiklerine inanabilir. Ama Müslüman olmayan insanlara (Yahudi, Hıristiyan, Budist, Hinduist ateist v.b.) bu bilginin ispatını Gazâli nasıl yapar? İnanan ya da inanmayan bütün insanlara, bu bilginin ispatını da somut deneme ve hikâyelerle anlatır. Şimdi de onları inceleyelim.

“Denemelerle bunu görmeye gelince: Bu da hesaba sığmayacak kadar çoktur. Sahabeler, tâbiîn ve onlardan sonra gelenlerde zuhura gelmiştir. Nitekim, Ebu Bekir Sıddîk, vefat edeceği zaman, kızı ve müminlerin vâlidesi Hazret-i Aişe’ye buyurdu: ‘(Bil ki) ancak onlar senin iki kardeşin ve iki kız kardeşindirler.’ Ebu Bekir Sıddîk bu sözü söylediği zaman hanımı hâmile idi. Bilâhere (buyurduğu gibi) bir kız doğurdu. İşte görüldüğü üzere, Ebu Bekir Sıddîk, hanımının doğumundan evvel karnındaki yavrunun kız olacağını bildirmiştir.”³⁶⁷

“Hazret-i Ömer hutbesinin ortasında şöyle haykırdı:

-Ey Sâriye! Dağa, dağa koş!

Çünkü Hazret-i Ömer’e keşfolundu ki, düşman dağın tepesine çıkmaktadır. Bunu bildiğinden dolayı kumandanı Hazret-i Sâriye’yi bundan sakındırdı. Sonra Hazret-i Ömer’in sesinin Sâriye’nin kulağına gitmesi büyük kerâmetler cümlesindedir. (Vâkîdî, Eslem’in oğlu Zeyd’in oğlu Üsame’dan, o da Hz. Ömer’den bu kıssayı rivayet ediyor.)³⁶⁸

Tasavvuf alanındaki yüce üstadların anlama kabiliyeti ile alâkalı olarak birçok insanın kalbinden geçen amaçları bildiklerine yönelik hikâyeler hattinden fazladır. Onların Hızır ile görüşmeleri, bilmediklerini Hızır’a sormaları, bilinmeyen âleme ait sesleri işitmeleri, onların diğer insanlardan üstün halleri anlatılamayacak kadar fazladır. Ancak bu durumları yok sayan bir insan, kendi yaşamında bizzat yaşamadıkça bu

³⁶⁶ Gazâli, a.g.e., s. 48-49.

³⁶⁷ Gazâli, a.g.e., s. 50.

³⁶⁸ Gazâli, a.g.e., s. 50.

hikâyeler kendisine tesir etmez. Bu durumların özünü kabul etmeyen, ayrıntıları hiç kabul etmez.³⁶⁹

Daha önceki anlattıklarımızda Gazâli, kalp yolu ile bilgi edinmeyi ve nübüvvetlik makamının varlığını rüyâlar ile ispat etmeye çalışmıştı. Burada da, peygamberlik makamı ve tasavvuf yolu ile bilgi elde etmenin kesin delili olarak yine rüyâlar ve Hz. Muhammed'in gaipden bilgi vermesi ile ispatlamaktadır.

“Kesin delil ki, hiç kimse tarafından inkâr edilmez, iki emirdir:

O emirlerden birincisi, doğru rüyaların acablıklarıdır. Zîra doğru rüyalarla gayb âlemi keşfolunur. Madem ki, bu, uyku hâlinde caizdir ve oluyor, binâenaleyh uyanıklık hâlinde olması muhal değildir, demek oluyor. Çünkü uyku ancak beş duyu arzusunun durmasıyla uyanıklıktan ayrılıyor. O havassın mahsusatlarla ilgilenmemesiyle uyku uyanıklıktan ayrılıyor. Halbuki nice uyanık kimseler vardır ki, oldukça dalmış, ne dinler, ne de görür! Çünkü nefsi ile meşguldür.”³⁷⁰

O emirlerden ikincisi ise Hz. Muhammed'in bilinmeyen âlemden ve gelecekte meydana gelecek olaylardan bilgi vermesidir. Gerçekten Kur'an'da bu konuda örnekler vardır. Peygamberimize bilinmeyen âlemden ve ileride olacıklardan bilgi vermek uygun ve imkânı varsa onun gayrısına da uygun ve imkânı vardır. Çünkü Peygamberimiz şeylerin hakikatinin bilgisine sahip olan ve insanların düzeltilmesiyle ilgilenen zat demektir. Bundan dolayı bu yaşamda emirlerin gerçeğinin farkına varan ancak insanların düzeltilmesiyle vakit ayırmayan diğer bir zatın varlığının gerçekleşmesi imkânsız değildir. Bu ikinci zat'a peygamber denmez, veli denir.³⁷¹

“Peygamber (s.a.v.) gaybı yüce Alah'ın doğrudan doğruya bildirmesi ile bilir. Uykuda gayba ait bir şeyi bilen kişi de Allah'ın veya meleklerden birinin bildirmesi ile bilir ve sizin zikrettiğiniz şeylerden hiçbirine ihtiyaç göstermez, diyen kimseyi hangi delile dayanarak reddedebilirsiniz? Bu hususta bir delil yoktur. Sizin dinden gelen 'levh-i mahfuz' ve 'kalem'e dair de bir deliliniz yoktur.”³⁷²

³⁶⁹ Gazâli, a.g.e., s. 52.

³⁷⁰ Gazâli, a.g.e., s. 52.

³⁷¹ Gazâli, a.g.e., s. 52.

³⁷² Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 170.

Gazâli, peygamberlere inananların ve doğru rüyâyı kabul edenlerin kalp ile bilgi elde edilmesine inanmaları gerektiğini söyler.

“Her kim ki, peygamberlere inanır, doğru rüyayı tasdik ederse, şeksiz ve şüphesiz kalbin iki kapısı olduğuna inanması gerekir. Bu kapılardan birisi, havastan ibaret olan harice açılan kapıdır. İkincisi kalbin dahilinde melekûta açılır. Bu iç kapı ilham, kalbe üfürme ve vahy kapısıdır. Ne zaman ki, kişi, bu iki kapıyı ikrar ederse, bu takdirde ilmi sadece öğrenmek ve bilinen sebeblere öğrenmeyi hasretmek, onun için mümkün değildir. Belki mücahede etmenin ilme varan bir yol olmasını da caiz görür. İşte bizim söylediklerimizin hakikatine bu hüküm dikkati çekmektedir. O söylediklerimiz de şehâdet ve melekût âleminin arasındaki kalbin acayip bir şekilde tereddüdüdür.”³⁷³

Demek ki Gazâli’ye göre nübüvvet (peygamberlik) ve tasavvuf makamı çok önemli ve üstün bir bilgi elde etme kaynağıdır. Ona göre, daha önce de anlattığımız gibi sıradan insan için bile olsa bütün bilgilerimizin ve eylemlerimizin kaynağı da kalptir. Aynı zamanda ona göre, yâkîni bilginin kaynağı da kalptir. Fakat kalp ile yâkîni bilgi elde etmekten kastettiği de peygamberlerin ve evliyâların kalbidir. Tanrı bu bilgiyi, seçtiği bu özel insanların kalbine araçsız bir şekilde akıtıyor, naklediyor. Sıradan insanın evliyâlık makamına ulaşır da böyle bir bilgiyi elde etmesi de yine Tanrı’nın gönderdiği peygamberlerin sunduğu kalp temizleme yöntemi ile gerçekleştirilebileceğini söylüyor. Dolayısıyla, Gazâli’nin bilgi felsefesine göre, Tanrı, yâkîni bilginin hem kaynağı hem de bu bilginin elde edilebileceği kalbin temizlendirme yönteminin de kaynağı olmuş oluyor.

... “Bil ki nasıl dış göze her şey zâhir nur ile görünürse iç göze de her şey Allah ile görünür. O her şeyle beraberdir, ondan ayrılmaz. Her şey O’nunla zâhir olur. Fakat burada bir fark var, o da şudur: Zâhir nûrun, Güneşin batışıyla kaybolması, gölge meydana çıkıncaya kadar gizli kalması düşünülür. Ama her şeyin kendisiyle meydana çıktığı ilâhi nûrun kaybolması düşünülemez. Hattâ batması mümkün değildir. O daima bütün eşya ile beraberdir. Böyle olduğundan dolayıdır ki tefrika (fark) ile istidlâl yolu kapanmıştır. onun bir an bile kaybolması düşünülecek olursa gökler ve yer yıkılır.”³⁷⁴

Aynı zamanda ona göre Tanrı bütün eylemlerimizin de kaynağıdır.

³⁷³ Gazâli, *İhyâ*, (III. Cilt), s. 52.

³⁷⁴ Gazâli, *Mișkat-ül-Envar*, s. 36-37.

“Şimdi ben, önce kendimi, sonra da başkalarını ıslah etmek istiyorum. Muradım erer miyim, yoksa amacıma uzak mı düşerim? Bunu bilemem. Fakat çıplak gözlerle görür gibi (müşahede) kesin bir iman ile inanıyorum ki şanı ulu ve yüce Allah’ın izni olmaksızın ne kıvıldamak ve ne de bir şey yapacak gücü bulmak söz konusu bile değildir. Buna göre aslında harekete geçen ben değilim, beni harekete geçiren o’dur. Ben hiçbir şey yapmış değilim, bana yaptıran o’dur.”³⁷⁵

Daha önce de anlattığımız gibi, Gazâli’ye göre, “gerçek varlık Allah Teâlâ’dır.”³⁷⁶ Yine ona göre, bütün bilgiler (nurlar), kutsal peygamberlik nurundan yayılırlar. Kutsal peygamberlik nuru da kaynağı’nı Allah’tan alır.³⁷⁷ Bunun gibi Gazâli’ye göre, dış dünyada tecrübeler, deneyimlere dayanılarak gerçekleşen olayların birini ya da birkaçını sebep; birini ya da birkaçını da sonuç olarak görmek yanlıştır.

“Alışılmışlığın sonucu olarak birinin sebep diğerinin netice olduğuna inanılan iki şeyden birinin, diğerinin yanında bulunması bize göre zarûri değildir. Hatta yan yana bulunan iki şeylerden hepsinin biri sebep diğeri netice değildir.”³⁷⁸

Alışkanlıkların sonucu olarak, ateşin pamuğu yaktığını gözlemleyen insanlar, pamuğu yakanın ateş olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Gazâli, bunun yanlış olduğunu belirtir.

“Ateşe yaklaştırılınca pamuğun yanması. Biz yanma meydana gelmeden bu ikisinin bir arada bulunmasını caiz gördüğümüz gibi, hiç ateş yüzü görmeden de pamuğun yanıp kül olmasını mümkün sayarız.”³⁷⁹

“Biz deriz ki: Pamukta siyahlık yaratmak, cüzlerini dağıtmak ve onu yanmış kül haline getirmek suretiyle yanma fiilini yapan yüce Allah’tır. Bunu ya melekler vasıtası ile veya vasıtasız yapar. Ateş kupkuru bir maddedir. Hiçbir fiili meydana getiremez.”³⁸⁰

Dış dünyada gördüğümüz, yukarıdaki ateş-pamuk örneğinde olduğu gibi, “sebepl – sonuç ilişkisi içerisinde” gibi görülen olayların aslında öyle olmadığını; Yüce Allah’ın dilemesiyle böyle olduğunu söyler:

³⁷⁵ Gazâli, *El Münkız*, s. 157.

³⁷⁶ Gazâli, *Mişkât-ül-Envar*, s. 28.

³⁷⁷ Gazâli, a.g.e., s. 32.

³⁷⁸ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 181.

³⁷⁹ Gazâli, a.g.e., s. 181-182.

³⁸⁰ Gazâli, a.g.e., s. 182.

“Bunların birinin diğerinin yanında bulunması, aslında biri diğerinden ayrılmayacak şekilde zaruri değil, Allah’ın takdiri neticesinde olur. Allah’ın yaratması ile olur. Hatta yemek yemeden karnın doymasını yaratmak, kafa uçurulmadan ölümü yaratmak, kafanın uçurulmuş olması ile birlikte hayatı devam ettirmek ve bunlar gibi yan yana bulunan şeylerin biri olmadan diğerinin olması Allah’ın kudreti dahilindedir.”³⁸¹

Buraya kadar anlattıklarımızdan hareketle, Gazâli’nin felsefesine göre, Tanrı hem gerçek varlıktır, hem de gerçek bilginin kendisidir. Hem kendisine ait olan bu gerçek bilginin kaynağıdır, hem de bu gerçek bilgiye ulaşmanın yolunu/yöntemini/metodolojisini verendir. Hem tüm eylemlerimizin kaynağı, hem de dış dünyada, insanın yaşayışında ya da ölmesinde, evrende var olan, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gibi görülen bütün olaylarda, sebepe sebep; sonuca da sonuç özelliğini veren ara neden, aşkın nedendir. Yâni Tanrı her şeydir, Tanrı her şeydedir. Bizim dünyada gördüğümüz veya göremediğimiz bütün her şey Tanrı’nın bir uzantısıdır, özelliğidir.

3.3.7. Gazâli’nin Diğer Felsefî Ekoller ile Filozoflar’a Etkisi ve Gazâli Felsefesi İle Benzerlik Gösteren Filozoflar

Bu bölümde de Gazâli’nin – başlığımızda da belirttiğimiz gibi- diğer felsefî ekollere ve filozoflara etkisini çok fazla ayrıntıya girmeden kısaca gözden geçireceğiz. Bu bağlamda ilk önce Gazâli’nin yukarıda anlattığımız düşüncelerinin, acaba hangi felsefî ekole ve filozoflara etkisi olduğunu göstermeye çalışalım.

Gazâli’nin bu düşünceleri kendisinden yüzyıllar sonra gelen “ara nedencilik” felsefesi’nin öncülü olmuştur.

3.3.7.1. Ara Nedencilik

“ARA NEDENCİLİK = (Alm. Occasionalismus, Fr. Occasionalisme, İng. Occasionalism, Vesilecilik, İttifakıye).

³⁸¹ Gazâli, a.g.e., s. 181.

Descartes'çı metafiziğin nedencilik (sebeplilik, illiyet) meselesinde Hollandalı Geulincx ile Fransız Melabranche'ın getirdiği çözüme verilen isim. Bu mesele (problem), zihin ile beden arasındaki ilişkinin nasıl açıklanacağı meselesidir.³⁸²

Bu felsefi ekole göre Tanrı'nın dışında herhangi bir nedenin, herhangi bir sonucu doğurmasında, doğurmamasında ya da farklı bi şekilde oluşmasında rolü yoktur. Tanrı tek ve gerçek sebeptir. Yaratılan dünyada değersiz nedenlerden, genel ve bağımsız bir nedenin koşullarından başka bir şey bulunmaz. Biz insanların birçok sonucun oluşumunu sağlayan şu nedendir, diye düşündüğümüz nedeni yaratan esasında Tanrı'dır. İnsan akli ile vücudu arasında ve ruh ile cisim arasında bulunan ilgiyi düzenleyen Tanrı'dır. Bundan dolayı esas güç insanda değil Tanrı'dadır. İnsanın isteyerek bir şey yapmaya çalışması Tanrı'nın gücünün isteğe geçmesine vesile olur. Aslında olaylar arasında neden sonuç bağlantısı yoktur. Önceki neden, sonraki sonucun vücuda gelmesine yalnızca vasıta olur. Zira cansız bir varlığın neden olma gücü yoktur.³⁸³

3.3.7.2. İmancılık

Gazâli'nin, bilginin kaynağını, Tanrı'nın vahyi olan peygamberlik makamını, yâni imanı göstermesinden dolayı, Gazâli'nin, fideizm ekolünün de öncülü olduğu sonucuna, ulaşılabileceğini söyleyebiliriz.

“İMANCILIK = (Alm. Fideismus, Fr. Fideisme,-İmancılık):

Bilgiyi imana, ilâhi vahye olan inanca dayandıran felsefi ekol. Buna göre akıl bize eşyanın hakikî mahiyetini (neliğini) öğretmez; onun yapacağı ancak zahirî görüşleri taksim ve tasniften ibarettir. Mutlak hakikat hususî ve yüksek bir meleke (yeti) ile elde edilir. ‘İman Hakikatleri’ ilmin ulaştığı hakikatler kadar hattâ onlardan daha kıymetlidir. Akıl rolünü sınırladığı için bu okul rasyonalizmin zıddı olmaktadır.³⁸⁴

3.3.7.3. Descartes

Gazâli'nin El Munkızdaki şüphesi ile Descartes'ın metodik şüphesi benzer özellikler taşımaktadır. Gazâli ve Descartes, kendisinden şüphe edilemeyen kesin bilgilere

³⁸² Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 24.

³⁸³ Bolay, a.g.e., s. 24.

³⁸⁴ Bolay, a.g.e., s. 213-214.

ulaşmaya çalışmışlardır, birleştikleri nokta bu. Fakat ayrıldıkları nokta ise Gazâli'nin kendisinden şüphe edilmeyen bilginin kaynağının Tanrı olduğunu söylemesidir. Descartes'ın ise kendisinden şüphe edilemeyen, kesin bilginin matematik olduğunu söylemesidir.

Descartes'a göre, insanın düşünme ve anlama gücünün bulunduğu zihinsel faaliyetleri onun ruhu tarafından gerçekleştirilir. Bunun dışında kalan, insanların ve hayvanların bedensel faaliyetleri ile fiziksel doğada meydana gelen bütün gerçeklikler sadece matematik ile açıklanabilir.³⁸⁵

Ayrıca Gazâli, insan'ın beden ve kalp (nefs/rûh) gibi iki özelliğe sahip olarak yaratıldığını³⁸⁶ söylerken, Descartes da aynı fikri savunur: "Descartes'a göre madde ve düşünce veya beden ve ruh, birbirinden taban tabana farklı, fakat aynı ölçüde varolan iki tözdür."³⁸⁷

3.3.7.4. Kant

Kant'ın, aklın sınırlarını eleştirmesi, Gazâli ile benzeşmektedir.

Kant, yalnızca aklın eleştirisinden, duyu organları ile hiçbir veri elde etmeden, akıl gücünün eleştirilmesini kastetmektedir. Bu şekilde de bir metafiziğin mümkün olup olmadığının incelenmesini ve alanının belirlenmesini belirtiyor. Akıl ile ne elde edilir, ne elde edilmez? Aklın kuvveti nereye kadar gider? Sınırları var mıdır? Tecrübe ile hiçbir veri elde etmeden kendi başına ne elde edebilir? Kant, işte bu soruların cevabını bulmaya çalışmıştır.³⁸⁸

3.3.7.5. Hume

Gazâli'nin nedensellik eleştirisi³⁸⁹ ara nedencileri etkilediği gibi Hume'u da etkilemiştir. Hume ile Gazâli'nin nedensellik eleştirisi birbirine benzer.

³⁸⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 2. Baskı, Say Yayın., İst., 2010, s. 485-486.

³⁸⁶ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (I. Cilt), s. 26.

³⁸⁷ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 106.

³⁸⁸ Akarsu, *Çağdaş Felsefe-Kant'tan Günümüze Felsefe Akımları*, 5. Baskı, İnkılâp yayın., İst., 1994, s. 29.

³⁸⁹ Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 181-192.

Hume açısından, evrende neden-sonuç zorunluluğu içerisinde gösterebileceğimiz bir belirti, iz yoktur. Örnek olarak, önceki bir olayın sonraki bir olayı meydana getirdiğini kabul ettiğimizde, hem önceki olayın hem de sonraki olayın kendilerinde bu bağı göremeyiz. Sadece bu iki olayın birbirinin ardından geldiğini algılarız. Fakat neden-sonuç zorunluluğu olarak kabul ettiğimiz zorunlu bağı göremiyoruz. Sadece birçok kez birinci olayın ardından ikinci olayın geldiğini görerek bizde bir alışkanlık oluşuyor. Olayların arka arkaya gelmesini görerek de, bunların arasında zorunlu bir bağlantı olduğunu söyleyemeyiz, sadece bunların böyle olduğuna inanırız.³⁹⁰

3.3.7.6. Platon

Gazâli'nin, âlem'i, "melekût âlemi" ile "şehâdet âlemi"³⁹¹ olmak üzere ikiye ayırdığını belirtmiştik. Aynı şekilde Platon da âlemi ikiye ayırmıştır:

...“Platon’un, bir ucuyla duyusal dünyadan, bir ucuyla da İdealar dünyasından meydana gelen iki dünyalı metafiziğinde, gerçek dünya kalıcı ve değişmez bir dünya olan idealar dünyasıdır. Tam bir çokluk sergileyen içinde yaşadığımız dünya ise, gerçekten var olmayıp, yalnızca gerçek dünyanın bir görünüşüdür.”³⁹²

“İmdi bil ki melekût âlemine nisbetle şehadet âlemi, öze nisbetle kabuk gibidir. Yahut rûha göre sûret ve şekil gibidir veya yüksek karşısında aşağı gibidir. Bunun içindir ki melekût âlemine ulvî âlem, ruhanî âlem, nuranî âlem denilmiştir. Bunun karşısında süflî, cismanî ve zulmanî âlem vardır.”³⁹³

Görüldüğü gibi her iki Filozof’un da düalist âlem anlayışını savunmalarının benzer olduğu gibi, bu dünyanın dışında olan âleme verdikleri üstünlük bakımından da aralarında böyle bir benzerlik bulunmaktadır. Sonra gelen filozofun, kendisinden önce gelen filozoftan etkilenmesi mümkündür. Fakat burada böyle bir şey görünmüyor. Çünkü Gazâli'nin Felsefesi, özünde, İslâm Dini'nin varlık-bilgi-değer öğretisinin ele alınıp yorumlanmasından ibarettir. İslâm Dini'nde de geçici olan “bu dünya” ile ebedî olan “âhret âlemi” anlayışı vardır. Dolayısıyla ikisinin de düalist âlem anlayışına sahip

³⁹⁰ Akarsu, *Çağdaş Felsefe-Kant'tan Günümüze Felsefe Akımları*, s. 26.

³⁹¹ Gazâli, *Mișkat-ül-Envar*, s. 22.

³⁹² Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, (1. Baskı), Asa Kitabevi, Bursa, 1998, s. 99.

³⁹³ Gazâli, *Mișkat-ül-Envar*, s. 22.

olmalarına rağmen, “Gazâli, Platon’dan etkilendi” demek, tam olarak mümkün görünmemektedir.

Dahası, düalist âlem anlayışı diğer iki semavi din olan Yahudilik ve Hristiyanlık’ta da vardır. Kanımca Platon’un kendisi böyle bir düalist âlem anlayışını, kendisinin yaşadığı zamanda bulunan bir semavi din’den veya dinler’(Yahudilik veya diğer Âdem, İdris, Şid peygamberlere indirilen suhuflar)den alarak geliştirmiştir. Çünkü bir insanın böyle bir varlık öğretisine ulaşması çok zor görünmektedir.

SONUÇ

Genel olarak bilgiyi, suje ile obje arasında kurulan bağ sonucunda ortaya çıkan üründür, diye tanımladık. Bilgi felsefesini ise bilginin ne olduğu, kaynağını, kapsamını ve sınırlarını araştıran, irdeleyen, felsefenin bir alt dalı olduğundan bahsettik. Sonra da Gazâli'nin bilginin ne olduğu hakkında söylediği görüşlerine yer verdik. Gazâli'ye göre, doğruluğu, ya subjektif veya objektif olarak deneylenmiş ve dinde apaçık bildirilmiş şüpheden uzak her türlü verinin bilgi olduğunu söyledik. Yine ona göre ilmin, insanoğlunun yaratılışının en önemli özelliği olduğunu, dünya ve ahiret sâadetinin anahtarının ilim olduğunu, Allah'ın huzuruna ancak ilim ile gidilebileceğinden söz ettik. Gazâli'nin, mutlu olmayı, bilmeye; mutlu eden ilmin ise esas olan varlığını, yâni Allah'ın bilinmesine bağladığını ve Gazâli'nin felsefesinde, Bilgi-Ahlak-Varlık Felsefeleri'nin iç içe geçmiş olduğundan bahsettik.

Gazâli, eserlerinde genel olarak üç tür bilgiden söz eder. Duyu organları ile elde edilen bilgiler, akıl ile elde edilen bilgiler ve kalp ile elde edilen, kendisinden şüphe edilmeyen, yâni “yâkîni ilim” diye söz ettiği bilgidir. Gazâli, bu bilgiler içerisinde hepsinin önemine ayrı ayrı yer vermekle birlikte, kendisi için en değerli olan, “yâkîni ilim”dir. Çeşitli ölçütlere göre, çok çeşitli ilim sınıflamaları yapan Gazâli, bu ilim türleri içerisinde, kesin (yâkîni) bilgi olarak, nübüvvet (vahiy) ve tasavvuf (ilham) ilmimi görür.

Açıkladığı bu bilgi türlerine bağlı olarak da Gazâli, varlık görüşü beyan eder. Bu da duyular ve akıl ile bilinen mülk ve şehâdet âlemi, diğeri de duyular ve akıl ile bilinmeyen, ancak vahiy ve ilham ile bilinen melekût âlemi. Açıkladığı bu bilgi türlerine bağlı olarak da bilginin kaynakları olarak duyuları, akli ve kalbi gösterir. Bir de rüyalar ile kendisiyle, eski devletlerin, kralların/padişahların yaşadıkları, İstanbul, Erzurum gibi şehirlerin var olduğunun bilindiği tevâtürü bilgi kaynağı olarak gösterir. Daha sonra Gazâli'nin farklı bilgi kaynaklarını ele alıp, bunları eleştirdiğini ve kesin bilgiye ulaşmak için sarfettiği çabalardan bahsettik.

Gazâli, gözün, başkasını görüp kendisini görememesi, kendinden çok uzak olanı ve kendine çok yakın olanı görememesi, eşyanın dışını görüp; içini görememesi, varlıkların hepsini değil, ancak bir kısmını görmesi gibi eksikliklerinden dolayı duyu organlarının verdiği bilgilere güvenilemeyeceğini söylemektedir. Akıl duyulara göre daha sağlam bilgi verebilir. Ama neticede onun da verdiği bilgilere güvenilmez. Çünkü akıl, uykuda iken

görülen kâbus dolu rüyaların gerçek olmadığını bize söyleyemiyor. Uykuda görülenler, şu andaki yaşama göre bir rüya ise; başka bir âleme göre de bu hayat bir rüya olabilir. Rüyada iken bana, “bu rüyadır sakın inanma ha!” diye beni uyaramayan akıl, belki bu hayat da bir rüya olduğu halde “beni uyaramıyor” düşüncesinden hareketle aklın verdiği bilgilere de güvenilemeyeceğini belirtir. Ona göre, kendisinden şüphe edilemeyen (yâkîni) bilgiyi ve melekût âlemine ilişkin bilgiyi ancak, bize kalp verir. Kalbin bilgi vermesi ise vahiy ve ilham ile olur. Bu sebepten dolayı bu iki bilgi kaynağına Gazâli, çok büyük önem verir. Vahiy peygamberlere ait, ilham ise mutasavvıflara ait olan bilgi türleridir. Son Peygamber Hz. Muhammed ile birlikte vahiy yolu ile bilgi elde etmek sonlandırılmış olmakla birlikte, ilham yolu ile bilgi edinmenin kapısı açık bırakılarak, bu yol ile bilgi elde edinilmesi mümkün kılınmıştır.

Gazâli, bilginin oluşumunu, havuz metaforu ile anlatmakta, kalbi havuza, ilmi suya, beş duyu organını da nehre benzetmekte, kalbin nehirlerden gelen suya, yâni duyu organı ile elde edilen bilgilere ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Ancak, yâkîni bilgiye, kalbin ihtiyacı olan gerekli bilgiler havuza dolduktan sonra, bu bilgi edinme yollarının kapatılarak ulaşılabileceğini ifade etmektedir. Gazâli kalp ile bilgi elde etmeyi ispat etmek için rüyaları örnek vermektedir. O’na göre kalbin iki kapısı vardır. Birisi mülk ve şahâdet âlemine açılan kapısı diğeri de melekût âlemine açılan kapısıdır. Uykuda iken duyu organlarının yolu bağlanıp, kesilince, içerdeki diğer pencere açıldığını ve bu şekilde melekût âleminde olan şeyleri görebildiğini, söylemektedir. Ayrıca O, kalbin, madde dünyasına nüfuz edip; onları yönettiğini ifade etmektedir. Fakat kalp ile bilgi elde eden kimselerin, özel insanlar olduklarını, bunların kalbi dünyalık işlerden, günahlardan temizleyerek kalp ile bilgi edinebileceklerini, bu kişilerin de ancak peygamberler ve mutasavvıflar olduğunu savunmaktadır. Ayrıca, tıp ve astronomi gibi bilgi dallarının ancak nübüvvetlik makamı ile elde edildiğini söyleyerek ve rüyalar yolu ile bilgi elde etmenin imkânı ile bu makamın varlığını ispatlamaya çalışmaktadır.

Gazâli, gerçeği arayan insan gruplarını dörde ayırarak; bu gruplar içerisinde gerçeği bulanın sufiler, yâni tasavvuf ehli olduklarını söyler. Gazâli açısından tasavvuf yolu ile bilgi edinmenin önemi çok büyüktür. Vahiyden sonra en önemli bilgi elde edinme aracıdır. Bir bilgi edinme yöntemi olan kalp, herkesin bilgi elde etme organı değildir. Bu mertebeye ulaşmak için kalbi, kirden, pasdan, günahlardan, dünyalık tüm işlerden

arındırmak gerekir. İşte ancak o zaman yâkîni bilgiye ulaşılabilir. Bu kimseler ise peygamberler ve mutasavvıflar'dır.

Gazâli, yâkîni bilgiye ulaşma yolunda şüphe bunalımına girmiştir. Sahip olduğu dünyalık bütün şeyleri bırakıp diyar diyar dolaşmıştır. Fakat onun şüphesi metodik bir şüphedir. İşte, yaşadığı bu şüphe bunalımından “Allah’ın kalbine attığı” nur sayesinde kurtulduğunu söyler. Onun felsefesinde gerçek olan tek varlık ve bilgi Allah’ın kendisidir. Kendisine ait olan bu gerçek bilginin kaynağı da kendisidir. Bu kaynağa ulaştıracak yolu, yöntemi ve kuvveti veren de yine Allah’ın kendisidir. Bu yol ise nübüvvet ve tasavvuf yoludur. İşte Gazâli’nin felsefesine göre bilginin Tanrı ile olan ilişkisi de budur.

Son olarak da Gazâli’nin ara nedencilik, imancılık felsefi doktrinleri ile Descartes’ın metodik şüpheciliğinin öncülü olduğunu; Gazâlinin beden-kalb anlayışı ile Descartes’ın beden-ruh anlayışının benzer olduğunu ifade etmeliyiz. Nedensellik eleştirisi ile Hume’un; aklın sınırlarını eleştirmesi ile de Kant’ın öncülü olduğunu söyleyebiliriz. Gazâli’nin, düalist varlık görüşünün Platon’un düalist varlık görüşü ile benzeştiğini fakat böyle bir durumun, “Gazâli’nin, Platon’un varlık felsefesinden etkilenmiştir” şeklinde anlaşılması gerektiğini çünkü Gazâli’nin varlık görüşünün İslâm Dini’nin varlık görüşünün yansıması olduğunu söylemek durumundayız.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe-Kant'tan Günümüze Felsefe Akımları*, (5. Baskı), İnkılâp Kitabevi Yayın., İst., 1994.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (6. Baskı), İnkılâp Kitabevi Yayın., İst.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, (3. Baskı), Vadi Yayın., Ank., 1998.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, (2. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., Ank., 1998.
- Black's Medical Dictionary* (13. Baskı), London, 1947, Bayrakdar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, (2. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., Ank., 1998, eseri'nden naklen.
- Blakiston's New Gould Medical Dictionary*, (2. Baskı), New York, Toronto, London, 1956, ss. 800-801; Bayrakdar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, (2. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., Ank., 1998., eseri'nden naklen.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, (7. Baskı), Akçağ Yayınları, Ank., 1997.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, (2. Baskı), Say Yayınları, İst., 2010.
- Cevizci, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, (1. Baskı), Asa Kitabevi, Bursa, 1998.
- Dâvud b. Muhabber Akıl bahsinde rivayet buyurdu, Gazâli, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, (Çev.: Mehmed A. Müftüoğlu, yeniden tetkik ve tashih eden A. Fikri Yavuz), (I. Cilt), Tuğra Neşriyat, İst., eserinden naklen.
- Diemer, Alwin, *Bilgi Kuramı*, (Günümüzde Felsefe Disiplinleri kitabının içinde), (Çev.: Doğan Özlem), (1. Baskı), Ara Yayıncılık, İst., 1990.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, (8. Baskı), Rehber Yayınları, Ank., 1990.
- Doreand's Illustrated Medical Dictionary*, (24. Baskı), Philaelphia, London, 1965, Bayrakdar, Mehmet, a.g.e.'den naklen.

- Elibol, S., *Felsefeye Giriş*, (1. Baskı), Sek Yayın., Ank., 1993.
- Filiz, Şahin, *İslâm Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, İnsan Yayın., İst., 1995.
- Freud (S.); *Le Rêve et son Interpretation*, (Fransızca Çev.: H. Legos), Paris, 1925.
Bayrakdar, Mehmet, a.g.e.'den naklen.
- Gazâli, *Âbidler Yolu*, (Çev.: M. Sadi Çöğenli – Ali Bayram), Özdemir Basımevi, İst., 1980.
- Gazâli, *Ahiret Aleminin Sırları*, (Çev.: Ömer Dönmez), Hisar Yayınevi.
- Gazâli, *Amellerde İlâhi Terazi*, (Çev.: Abdullah Aydın), Aydın Yayınevi, İst., 1971.
- Gazâli, *El Münkizü Mine'd Dalâl*, (Çev.: Salih Uçan), (1. Baskı), Kitap Dünyası Neşriyatı, İst., 1984.
- Gazâli, *Felsefenin Temel İlkeleri- Makasıd El-Felasife*, (Çev.: Cemaleddin Erdemci), (1. Baskı), Vadi Yayınları, Ank., 2001.
- Gazâli, *Filozofların Tutarsızlığı – Tehâfütü'l-Felâsife-*, (Çev.: Bekir Sadak), (1. Baskı), Ahsen Yayın., İst., 2002.
- Gazâli, *Hüccetül İslâm (Eyyühel' Veled)* (Çev.: Halil-ür Rahman), Eser Yayınevi, İst., 1965.
- Gazâli, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*, (Çev.: Mehmed A. Müftüoğlu, yeniden tetkik ve tashih eden A. Fikri Yavuz), (I., II., III. Cilt) Tuğra Neşriyat, İst., Yayın Yılı Yok.
- Gazâli, *İlahi Nizam*, (Çev.: Yaman Arıkan), Uyanış Yayınevi, İst., 1982.
- Gazâli, *İtikad'da Orta Yol (al-İktisâd fi'l- İ'tikâd)*, (Çev.: Kemal Işık), Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Yayınları, Ank., 1971.
- Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, (Çev.: A. Fârûk Meyân), (I. Cilt), Bedir Yayınevi, İst, 1969.
- Gazâli, *Kur'an'dan Cevherler*, (Çev.: Hüseyin Suudî Erdoğan), Hisar Cilt ve Yayınevi, İst., 1970.

- Gazâli, *Mişkât-ül-Envar (Nurlar Feneri)*, (Çev.: Süleyman Ateş), Bedir Yayınevi, İst., 1966.
- Gazâli, *Yol, Bilgi ve Varlık (Eyyühe'l- Veled- Ledünni İlim Risalesi- Mişkâtü'l Envar)*, (Çev.: A. Cüneyd Köksal), (1. Baskı), Sufi Kitap Timaş Yayın., İst., 2007.
- Gerviyani, Muhsin, *İslam Felsefesine Giriş, Bilgi ve Varlık*, (Çev.: Hasan Almas), Birey Yayıncılık, İst., 1998.
- Gras, Henry, *Anatomy of the Body*, (29. Baskı), Philadelphia, 1973, Bayrakdar, Mehmet, a.g.e.'den naklen.
- Heinemann, Fritz, *Bilgi Kuramı, (Günümüzde Felsefe Disiplinleri kitabı'nın içinde)*, (Çev.: Doğan Özlem), (1. Baskı), Ara yayıncılık, İst., 1990.
- Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri, Felsefeye Giriş 1*, Doğuş Yayın ve Dağıtım, İst., 1982.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, (5. Baskı), Remzi Kitabevi, İst., 1992.
- Scheinfinkel, Nathan, *İnsan Fizyolojisi*, (Çev.: Mahmut Akçay) (2. Fasikül), A.Ü. Tıp Fak. Yayın., No: 48, Ank., 1955, Bayrakdar, Mehmet, a.g.e.'den naklen.
- Taberâni, "El-Evsat" adlı eserinde Ebû Ümâme'nin hadîsinden, Ebû Nuaym de Hazret-i Aişe'nin hadîsinden zaif senetlerle rivâye ettiler, Gazâli, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn, (I. Cilt)*'den naklen.
- Uyanık, Mevlüt, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâli Örneği*, (1. Baskı), Araştırma Yayın., Ank., 2005.
- Ülken, Hilmi, Ziya, *İslâm Felsefesi*, 5. Baskı, Ülken Yayın., İst., 1998.
- Yazgan, Şeref, *Genel Embriyoloji Ders Notları*, Bayrakdar, Mehmet, a.g.e.'den naklen.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Kerim BARDAKCI
Doğum Yeri ve Tarihi	Besni-11.03.1976
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri ABD. Felsefe Tarihi Bilim Dalı.
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Besni İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'ne Bağlı Okullar'da Ücretli Öğretmen, Kahramanmaraş/Türkoğlu Sevgi Yuvam; Gaziantep Dört Mevsim; Besni Beyaz Eller Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi'nde Rehber Öğretmen.
İletişim	
E-Posta Adresi	kerimbardakci@hotmail.com
Tarih	03.05.2019